

**T.C.
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI**

**İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN "İLM-İ HİLÂF" ADLI ESERİNİN
FIKİH USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Rukiye GÖGEN

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sabri ERTURHAN

Sivas

Ocak 2013

**İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN “İLM-İ HİLÂF” ADLI ESERİNİN
FIKİH USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Rukiye GÖGEN

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Temel İslâm Bilimleri
Anabilim Dalı / İslâm Hukuku Bilim Dalı
İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Sivas
Ocak 2013

KABUL VE ONAY

Rukiye GÖGEN'in hazırlamış olduğu “İZMİRLİ İSMAİL HAKKI’NIN İLM-İ HİLÂF ADLI ESERİNİN FIKIH USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ” başlıklı bu çalışma 24.01.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucu başarılı bulunarak jürimiz tarafından “Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı / İslâm Hukuku Bilim Dalı” nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN
(Danışman)

Üye :
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR

Üye :
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... /... /2013

Prof. Dr. Âlim YILDIZ
Enstitü Müdürü

ÖZET

GÖGEN, Rukiye, İzmirli İsmail Hakkı'nın "İlm-i Hilâf" Adlı Eserinin Fıkıh Usûlü Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2013.

İzmirli İsmail Hakkı, ülkemizde yetişen önemli bilginlerden biridir. O'nun İslami ilimler alanında çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bu eserler içerisinde İlm-i Hilâf önemli bir yere sahiptir. Eserin önemi, alanında yazılmış ilk Türkçe kaynak olmasından kaynaklanmaktadır. Tezimizde bu eseri Fıkıh Usûlü açısından değerlendirmeye çalıştık.

Bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatı, tahsili, eserleri ve fıkıh anlayışı üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde hilâf ilminin tanımı, doğuşu ve hilâf ilmi hakkında yazılan eserlere değinilmiştir.

Birinci bölümde, İzmirli İsmail Hakkı'nın ele aldığı şer'î delillerden ictihâd, fetvâ ve tercih konularına yer verilmiştir.

İkinci bölümde, İzmirli İsmail Hakkı'nın bazı alanlara etkisi ve O'nun hakkında yapılan değerlendirmeler üzerinde durulmuştur. Sonuç bölümünde ise kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmirli İsmail Hakkı, Fıkıh Usulü, Hilâf, İlm-i Hilâf, Mezhep, İhtilaf.

ABSTRACT

GÖGEN, Rukiye, The Evaluation of the work of Ismail Hakki named “İlm-i Hııaf” according to the Islamic Law, Sivas, 2013.

Ismail Hakki İzmirli is one of the growing important scholars in Turkey. There are a large number of his works In the field of Islamic Studies. İlm-ı Hııaf have an important place in these works. The importance of the work is due to the fact that the first Turkish sources written in the field. Our thesis has tried to evaluate this work in terms of Jurisprudence Procedure.

This study consists of an introduction and two parts. In the introduction, focused on his life, his education, his works and his understanding of fiqh. Also in this section, focused on the definition of İlm-ı Hııaf, the emergence and post about scientific works of contradiction mentioned.

In the first chapter, İzmir Ismail Hakkı evidence dealt with the case law of Shari'a, fatwa, choice are introduced.

In the second part, the effect of Ismail Hakkı some areas and focused on the assessments made about him. In the last chapter was a short assessment.

Keywords: İzmirli Ismail Hakkı, Fıkıh Usulü, Hııaf, İlm-i Hııaf.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

HİLÂF İLMİ VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI

A. HİLÂF İLMİNİN TANIMI VE TARİHÇESİ.....	1
1. Hilâf İlminin Tanımı.....	1
a. Sözlük Anlamı.....	1
b. İstilahi Anlamı.....	1
2. Hilâf İlminin Doğuşu.....	2
3. Hilâf İlminin Diğer Fıkıh İlimleri İle İlişkisi.....	3
4. Hilâf İlmi Kitapları.....	5
B. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ.....	6
1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti.....	6
a. Öğrencilik Hayatı.....	6
b. Hocalık Hayatı.....	7
2. Eserleri.....	8
3. Fıkha Bakışı.....	10
a. Fıkıh Anlayışı.....	10
b. Yaşadığı Dönemin Fıkıh Anlayışına Etkisi.....	12
4. Diğer Bilimlere Bakışı.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ'NİN USÛL ANLAYIŞI

A. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI VE İLM-İ HİLÂF.....	14
B. İLM-İ HİLÂFTAKİ ŞER'Î DELİLLER.....	15
1. Kitap.....	16

2. Sünnet-Hadis.....	16
3. Kıyas ve İctihâd.....	18
4. İcmâ.....	19
C. İZMİRLİ’NİN TARTIŞMAYA AÇTIĞI DELİLLER.....	19
1. İcmâ-ı Ümmet.....	20
2. Kıyas ve İctihâd.....	21
3. İstihsân.....	23
4. Amel-i Ehl-i Medîne.....	24
5. Istıslâh.....	26
6. Örf.....	31
7. Şer’u Men Kablenâ.....	34
8. Kavî-i Sahâbî.....	35
9. Sedd-i Zerâî’.....	37
10. Diğer Hususlar.....	43
D. TEÂRUZ VE TERCİH.....	49
E. İCTİHÂD VE TAKLİT.....	52
F. FETVÂ.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ’NİN FIKİH VE DİĞER ALANLARA KATKISI

A. İZMİRLİ’NİN FIKİH ALANINA KATKISI.....	64
B. DİĞER BİLİM ALANLARINA KATKISI.....	66
C. İZMİRLİ HAKKINDA YAPILAN YORUMLAR.....	68
SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA.....	76

ÖNSÖZ

Fıkıh, kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri meleke halinde bilmesidir. Fıkıh bilgi, bireye huzurlu, kaliteli ve dengeli bir dünya hayatı sağladığı gibi bireyin ahiret mutluluğu için de yol gösterici olur. Fıkıh, kişinin Allah (c.c.) ile toplumla ve bireylerin karşılıklı ilişkilerinde rehberlik eden bir anlayıştır.

Fıkıh ilminin bir dalı olan Fıkıh Usûlü ise şer’î hükümlere hangi delil ve metotlarla ulaşıldığını gösteren bir ilimdir. “Hilâf İlmî” de Fıkıh Usûlü’nün en önemli alt dallarından biridir. Hilâf İlmî, tartışmalı bir konuda şer’î delilleri değerlendiren, görüşlerden hangisinin daha isabetli olduğu konusunda açıklamada bulunan bir ilimdir. Bu ilim sayesinde okuyucu, dinî bir konuyu tek bir görüş doğrultusunda adeta ezberlemek yerine, o konuyu daha farklı yönleriyle değerlendirebilme imkânı elde etmektedir. Bu kadar önemli bir ilim dalı olması nedeniyle biz, İzmirli İsmail Hakkı’nın İlm-i Hilâf adlı eserini çalışmamıza konu yaptık.

Biz bu çalışmamızda, Hilâf İlmine dair yazılan önemli eserlerden İzmirli İsmail Hakkı’nın “İlm-i Hilâf” adlı eserini incelemeye çalıştık. Yazarın bu eserinde hangi konulara değindiğini, nasıl bir metod kullandığını söz konusu eseri ışığında anlatmaya çalıştık.

Bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İzmirli İsmail Hakkı’nın hayatı, tahsili, eserleri ve fıkıh anlayışı üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde hilâf ilminin tanımı, doğuşu ve hilâf ilmi hakkında yazılan eserlere değinilmiştir.

Birinci bölümde, İzmirli İsmail Hakkı’nın ele aldığı şer’î delillerden ictihâd, fetvâ ve tercih konularına yer verilmiştir.

İkinci bölümde, İzmirli İsmail Hakkı’nın bazı alanlara etkisi ve O’nun hakkında yapılan değerlendirmeler üzerinde durulmuştur. Sonuç bölümünde ise kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı, “İlm-i Hilâf” adlı eserinde Fıkıh Usûlü’nün şer’î delillerini ele alırken, önce bu delillerin sözlük anlamını sonra da ıstilahî tarifini yapmıştır. Konuyla ilgili âlimlerin farklı tanımlamaları varsa bunlara da eserinde yer vermiştir.

Eserde işlenen terimleri kabul eden ve etmeyenlerin görüşleri ve bu görüşlerin dayandırıldığı deliller ayrıntılı olarak işlenmiş, ele alınan meselelerde mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına da değinilmiş, konuyla ilgili ayet ve hadislerden ve sahabe hayatından örnekler sunulmuştur. İzmirli eserinde yer verdiği Fıkıh ilmine dair terimleri işlerken zaman zaman konuyla ilgili kendi görüşünü de açıklamış, bunu yaparken görüşünü dayandırdığı delilleri sunmuştur.

Bu çalışmayı hazırlama sürecinde yardımını esirgemeyen, yaptığı yönlendirmelerle çalışma azmimi güçlendiren değerli danışman hocam Prof. Dr. Sabri ERTURHAN'a, değerli hocalarım Prof. Dr. Hakkı AYDIN ve Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN'a, yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma ve çalışmalarına desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Rukiye GÖGEN

Sivas 2013

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
Mtb.	: Matbaası
s	: Sayfa
ss	: Sıralı Sayfalar
sy	: Sayı
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Trc.	: Tercüme, tercüme eden

GİRİŞ

HİLÂF İLMİ VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI

A. HİLÂF İLMİNİN TANIMI VE TARİHÇESİ

1. Hilâf İlminin Tanımı

a. Sözlük Anlam

Hilâf, sözlükte çatışma, muhalefet¹, bir şeyin aksi, zıddı ve tersi², anlaşmazlık, uyuşmazlık, muhalefet ve vazgeçme³ gibi anlamlara gelmektedir. “Söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak, farklı bir tavır ortaya koymak” manasıyla değerlendirildiğinde, Hilâfın, ihtilâf ve muhalefet kavramlarıyla benzeştiği söylenebilir. İnsanlar arasındaki görüş ayrılığının başka unsurlarla etkilenmesi sonucunda meydana gelen tartışma ve çekişme de hilâf kavramıyla ifade edilmektedir. Öyleyse ihtilâf kelimesinin mecazen “münâzaa” ve “mücadele” anlamında da kullanıldığı söylenebilir.⁴

b. İstilahî Anlamı

İslam hukukçularına göre ihtilaf, dünya ve ahirette insanı sıkıntıya düşüren veya saadete erdiren dini ve fikri ayrılığı ifade eder.⁵ İşte dini konularda tartışmanın bilimsel bir bakış açısıyla yürütülmesini kendine yöntem olarak belirleyen ilim, İslam literatüründe “İlm-i Hilâf” olarak adlandırılmaktadır.

İzmirli İsmail Hakkı, hilâf ilmini “çeşitli hüküm çıkarma yöntemleriyle elde edilen şer’i bir hükmü, karşıt görüşte olan mezheplerin saldırısından korumak için şer’î delillerin durumlarını araştırmayı konu edinen bir ilim” olarak tanımlar. O’na göre İlm-i Hilâf, fıkıh usûlünün en önemli dalıdır. Hilâf İlmi’nin en temel özelliği,

¹ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, Beyrut 1990, IX/86.

² Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebidî, **Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs**, Kuveyt 1385/1969, XII/199.

³ Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul 10. baskı, s. 492.

⁴ Şükrü Özen, “Hilâf”, **DİA**, İstanbul 1998, XVII/527.

⁵ Abdullah Kahraman, “Hilâf İlmi ve İslâm Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri”, **CÜİFD**, Sivas 1999, sayı: 3, s. 274.

mensubu bulunulan mezhebin görüşlerindeki şüpheliyi gidermesi ve din konusundaki fikirlerin tartışılabilirliğini göstermesidir.⁶

Günümüzde “Mukayeseli Hukuk” terimiyle ifade edilen İlm-i Hilâf, Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas gibi icmâli; bir kısım ayet ve hadisler gibi özel bir meseleyi konu edinen cüz’i delillerden çeşitli hüküm çıkarma şekillerinden bahseden bir ilim dalı olarak tanımlanmaktadır. İlm-i Hilâfin tartışma sırasında muhataba karşı üstünlük sağlama, onun fikir ve delillerini çürütme, kendine ait ya da bağlı bulunduğu mezhebin görüş ve delilleri konusundaki muhtemel şüpheleri giderme gibi işlevlerinden söz edilebilir.⁷

2. Hilâf İlminin Doğuşu

İslam hukuk tarihçileri hilâf ilminin derli toplu olarak Kâdı Ebû Zeyd ed-Debûsî (V.432) ile başladığını söylemektedirler. Bu durum Debûsî’den önce hilâf ilminden hiç bahsedilmediği anlamına gelmez. Hatta Debûsî’den önce bu ilimle ilgili pek çok eserin varlığından söz edilmektedir. Fıkıh ilminin doğuşu ile birlikte pek çok İslam bilgininin dini konularla ilgili bilgi birikimleri ve kültür seviyeleri ölçüsünde farklı içtihatlarda bulunduğu, dolayısıyla aralarında görüş ayrılıklarının başladığı bilinmektedir. Dört meşhur mezhep imamına kadar durum böyle devam etmiştir. Daha sonra onlar etrafında geniş kitleler oluşmuş ve bu kitleler söz konusu mezhep imamlarından diledikleri görüş ve uygulamayı taklit etmeye yönelmişlerdir. Bu durum hilâfin mecrasını değiştirmiştir. Önceki âlimler şer’i deliller hususunda ihtilâf ederken, mezhep müntesipleri taklit etmekte oldukları mezhep imamlarının usulünün ve bunun üzerine bina ettikleri fikhî hükümlerin doğruluğunu diğer mezhep müntesiplerine karşı savunmaya yönelmişlerdir. Böylece mezhep mensupları arasında büyük ve çetin münazaralar yapılmaya başlamıştır. Zira her mezhep müntesibi, kendi usulünü oluşturmuş ve onlara uygun fikhî içtihatlar ortaya konulmuştur. Her mezhebin usul ve içtihadı kendince sahih, sağlam ve tutarlı görülmüştür. Bu tür ihtilafların hem Şâfiî ve Hanefiler hem de diğer mezhepler

⁶ İzmirli İsmail Hakkı, **İlm-i Hilâf**, İstanbul 1330. Hukuk Mtb., I/3.

⁷ Mehmet Şener, “İzmirli’nin ‘İlm-i Hilâf’ Adlı Eseri (**İZMİRLİ İSMAIL HAKKI SEMPOZYUMU; 24-25 Kasım 1995**)”, TDVY, Ankara 1996, s. 137.

arasında gerçekleştiği bilinmektedir. Hatta bazen aynı mezhep âlimleri arasında aynı meselede farklı görüşlerin ortaya konulduğu görülmüştür. İşte ihtilafa konu olan bu meselelere, “hilâfiyyât” adı verilmiş ve bu meseleler İlm-i Hilâfin da konusunu oluşturmuştur.⁸

İslam hukuk tarihçilerinin ifadelerine göre, hilâf ilmi ile ilgili telifler hicri ikinci asırdan itibaren başlamıştır. Zira o dönemde bazı âlimler sahabe ve tabiine ait farklı görüş, fetva ve nakilleri kendilerine ait müstakil kitaplarda topluyorlardı. Müçtehit imamlar dönemine gelindiğinde, onlar fikhî meseleleri ortaya koyarken öncekilere ait farklı görüşleri delilleriyle birlikte zikrediyorlardı. Bu ihtilafî meselelere kendi tercihlerini de ekliyorlardı.⁹

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre, İslâm'ın ilk dönemlerinde fikhî konulardaki ihtilaflar özel bir ilim dalı altında ele alınmıyordu.¹⁰ Bu yüzden Hilâf İlminin kurallarını belirleyip ilim şeklinde oluşturan kişinin Debûsî olduğu söylenmiştir. Ancak Debûsî'den önce de hilâf kitaplarının yazıldığı ifade edilmiştir. İbn Cerir et-Taberî (V.310) ile Ebû Cafer et-Tahavî'nin (V. 321) *İhtilâfu Fukahâ* isimli kitapları, Debûsî'den önce yazılan İlm-i Hilâf eserlerine örnek gösterilebilir.¹¹

3. Hilâf İlminin Diğer Fıkıh İlimleri İle İlişkisi

Genellikle Fıkıh ve Fıkıh Usûlüyle ilgili bir kavram olarak bilinen İlm-i Hilâfin teoride Cedel ve Münazara ilimleriyle ilgisinin bulunduğu söylenebilir. Bu nedenle hilâf ilminin çok defa cedel ve münazara ile karıştırıldığı ve birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür. Bu durum bir müellifin verdiği hilâf tanımının başka bir müellifin cedel tanımıyla aynı olmasından kaynaklanmaktadır.¹² Oysa iki kavram arasında amaç bakımından ciddi bir farklılık bulunmaktadır. Cedelde savunduğu fikirde mutlak galip gelme amacı güdüldürken, ilm-i hilâfta gerçeğin ortaya çıkması esastır.

⁸ Kahraman, Hilâf İlmi ve İslâm Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri, s. 273–274.

⁹ Kahraman, a.g.m, s. 274.

¹⁰ İzmirli, **İlm-i Hilâf**, s.3.

¹¹ **İlm-i Hilâf**, s.4.

¹² Özen, “Hilâf”, s. 528

Fıkıh Usûlü, fikhî bilgilerin temelini esas alan bir ilimdir. Bir anlamda fikhî bilgilerin istinatgâhıdır. Şer’î hükümlerin mufassal, muayyen delilleri ve hikmetleri bu sayede bilinir ve bu hükümler, muayyen ve müşahhas deliller vasıtası ile istinbat ve ispat olunur.¹³

Fıkıh Usûlü ile Hilâf ilmi birbirini destekleyen iki ilim dalıdır. Fıkıh Usûlü’nün kuralları hükümleri istinbât etmeye yararken; Hilâf ilmi Fıkıh Usûlü sayesinde hükmü belirlenmiş konuları, karşı düşüncede olanların saldırısından korumayı sağlar.¹⁴

Cedel, meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayandığında kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanıldığında mantık, felsefe ve kelâm terimi olarak değerlendirilebilir. Mantıkta cedel, meşhur olan ve doğru öncüllerden oluşmuş kıyas demektir.¹⁵

İlm-i Hilâf ile Cedel arasında şöyle bir fark bulunmaktadır: İlm-i Cedel, karşıt görüştekilerin fikirlerini çürütüp onları kendi görüşünün doğruluğuna ikna etme amacı taşıırken, İlm-i Hilâf, fikhî görüşlerden hangisinin daha isabetli olduğunu delilleriyle ispatlamaya çalışmaktadır. Bazı âlimler cedel ilmini, “batıl da olsa” müdafaa edilmek istenen bir şeyi müdafaa, hak da olsa çürütülmek istenen bir şeyi çürütme gücü veren ilim olarak tanımlamışlardır. Bu tanıma göre cedel ilmi hilâf ilminden daha geneldir.¹⁶

İzmirli, cedel ilminin fikhî ya da itikâdî mezhepler arasında gerçekleşen ihtilafların yöntemlerini belirlemeyi konu edinen bir ilim olduğunu ve böyle bir ilme ihtiyaç bulunduğunu söylemektedir. O’na göre, fikhî konularla ilgili bir tartışmanın usulüne uygun olarak yapılabilmesi için bir ilim gereklidir ve bu ilim de Cedel İlmî’dir.¹⁷ Bu anlamıyla değerlendirildiğinde cedel ilmi ile Hilâf ilmi arasında amaç birliğinden söz edilebilir.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**, İstanbul 1967, I/15.

¹⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 3.

¹⁵ Sabri Erturhan, “Ebû’l-Velîd el-Bâcî ve “İhkâmu’l-Fusûl”ü”, **CÜİFD**, VI/I, Sivas 2002, s. 240.

¹⁶ Kahraman, “Hilâf İlmî ve İslâm Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri”, s. 273.

¹⁷ Bkz: İzmirli, **İlm-i Hilâf**, s. 10.

4. Hilâf İlmi Kitapları

İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf'ı bir ilim şekline getiren kişinin Hanefî Fakîh Ebû Zeyd ed-Debûsi (V. 432) olduğunu belirtmiştir. İzmirli, "İlm-i Hilâf" adlı eserinde Hilâf ilminden bahseden eserleri şu şekilde listelemektedir:

1. *İbn Cerîr et-Taberî (V.310/923), "İhtilâfu Fukahâ"*
2. *Ebû Cafer et-Tahavi (V. 321), "İhtilâfu Fukahâ"*
3. *Ebû'l Hüseyin el-Kudûrî el-Hanefî (V. 428), "et-Tecrîd"*
4. *İbn'ül Münzir eş-Şâfiî, "el-İşrâfu ala Mezhebi Ehli İlm"*
5. *Ebû Yakub Yusuf el-Buveytî (V. 231), "Kitâbü'l-Ümm"*
6. *Rebî el-Murâd (V. 270), "Kitâbü'l-Ümm"*
7. *Kâdı Ebû Zeyd ed-Debûsî (V. 432), "Te'sisü'n-Nazar"*
8. *Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (V. 537), "Manzûme"*
9. *Alauddin es-Semerkandi el-Hanefî (V. 552), "Muhtefü'r-Rivâye"*
10. *Ebû Muhammed Abdullah el-Usaylî el-Malikî, "ed-Delâilü fî Ümmehâti'l-Mesâil"*
11. *Muhammed b. Abdurrahman es-Semerkandî es-Sehâvî (V. 721), "Umdetü't-Talibîn"*
12. *İbnü's-Saâti (V. 682), "Muhtasar"*
13. *Ferrâhi el-Hanefî, "Manzume"*
14. *Raziyüddin es-Serahsî (V. 566), "et-Tarikatü'r-Razeviyye"*
15. *Ebû Hamid Muhammed el-Gazali (V. 505), "el-Me'haz"*
16. *Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (V. 489), "Burhan"*
17. *Kâdı Ebû Sad Abdillâh b. Ebî Asrun (V. 585), "Teysir"*
18. *Fahrüddin Râzi (V. 606), "el-Meâlim"*
19. *Ebû Bekir el-Beyhakî (V. 458), "Hilâfiyyât"*
20. *İbnü'l-Kassâr, "Uyûnu'l-Edille"*
21. *Ebû Bekr b. Arabî (V. 543), "Telhîs"*
22. *Ebû Bekr et-Tartuşî (V. 560), "Tarika"*.

B. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmail Hakkı İzmirli, 1868 yılında İzmir'in İkiçeşmelik semtindeki Kıratlı Sokağı'nda bulunan bir evde dünyaya geldi. Çubukçu Hüseyin Efendi'nin torunu ve yedek Yüzbaşı Hasan Efendi ile Giritli Hafize Hanım'ın oğludur. Küçük yaşta iken babasını kaybetti ve kardeşiyle birlikte annesi tarafından yetiştirildi.¹⁸ Çocukluk ve gençlik yıllarını İzmir'de geçirdi. İlköğrenimini İkiçeşmelik İlkokulu'nda, orta ve liseyi de İzmir'de tamamladı.¹⁹

a. Öğrencilik Hayatı

İzmirli, ilk eğitimini babası Hasan Efendi'den aldı. Dört yaşında iken mektebe gitti. Çok kısa zamanda okuma yazma öğrendi. Bir yandan ilkokula giderken, diğer yandan da babasının amcası Âmâ Hafiz'dan Kur'an okudu ve tecvit dersleri aldı. Kısa zamanda Kuran'ı ezberleyip hafız olan İsmail Hakkı, ilkokulu bitirince İkiçeşmelikteki rüştiye mektebine gitti. Burada medrese öğretimi metoduyla İslami ilimleri tahsil etti. Kâmil Efendi adındaki hocasından Farsça dersleri aldı. Bu arada Şazeli tarikatından da bir icazetname aldı. Lise öğrenimi sırasında İzmir'de yaşayan bir Yahudi'den, Türkçe öğretme karşılığında Fransızca öğrendi. Annesinden de Rumca ve Latince öğrenen İsmail Hakkı çok iyi derecede Arapça bilmekteydi.

Lise/Rüştiye öğrenimini İzmir'de tamamlayan İsmail Hakkı, yüksek öğrenim yapmak üzere İstanbul'a geldi. 1892 yılında İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'na (Dâru'l- Muallimin-i Âli) girdi. Burada hem İslami ilimleri öğrendi hem de formasyon dersleri aldı. Ahmet Hulusi Efendi'den de özel Edebiyat dersleri aldı. Böylece dini ilimlerin yanı sıra, Farsça, Arapça ve Türk Edebiyatı alanlarında da kendisini yetiştirdi. Rüştiye öğrenimini bitirdikten sonra İzmir'de belli bir süre Fars Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmıştır.²⁰

¹⁸ M. Said Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı", *DİA*, İstanbul 1998, XXIII/530.

¹⁹ Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s.3.

²⁰ Hizmetli, a.g.e., s. 4.

İsmail Hakkı İzmirli, yeni açılmış olan İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda öğrenimini sürdürürken birtakım tanınmış ilim adamlarından da özel ders aldı. O dönemin ünlü müderrislerinden Şakir Efendi'nin Yavuz Selim Camii'ndeki Hadis derslerine devam etti ve O'ndan icazet aldı. Ayrıca bir başka okulda Astronomi öğrenen İzmirli, 1894 yılında Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi.²¹

b. Hocalık Hayatı

İstanbul'un çeşitli mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İsmail Hakkı, Maarif Nazırlığı'nın Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetinde de çalıştı (1896). Bu arada Maarif Nazırı Zühtü Paşa tarafından çocuklarının özel hocalığına getirildi. Mülkiye Mektebi'nde Arapça, Akaid-i İslâmiyye ve Usul-ı Fıkıh dersleri verdi. Daha sonra Daru'l- Muallimin-i Âliye'de Tarih muallimi oldu (1907–1908) ve Dârüşşafaka müdürlüğünde bulundu, ardından Daru'l- Muallimin-i Âliye müdürlüğü yaptı (1908–1909). Bu arada eğitim sisteminde ıslah programları çerçevesinde kurulan Cem'iyet-i Tadrîsiyye-i İslâmiyye içinde yer aldı. 1909 yılında Kadıköy'e taşındı ve bundan sonraki hayatını burada sürdürdü.²²

İsmail Hakkı, 22 Haziran 1909'da tayin edildiği Darülfünûn hocalığına emekliye ayrıldığı 1 Ekim 1935 tarihine kadar aralıklarla devam etti. Bu süre içinde Ulûm-i Dîniyye ve Edebiyye şubelerinin müdürlüğü yanında (1909–1913) çeşitli dersler verdi (1914). Darülfünûn'daki beş yıllık hizmeti yanında, ilmî yayınlar ve dinî ilimler alanındaki ehliyetini de ispatlayan İzmirli İsmail Hakkı, medreselerin ıslahı projesi çerçevesinde kurulan Darü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'de müfettişliğe tayin edildi (1914–1918). 1915 yılında Süleymaniye Medresesi'nin açılması üzerine Kelâm Şubesi'nin Felsefe-i İslâmiyye Tarihi (daha sonraki adıyla Hikmet-i İlâhiyye) dersini 1923 yılına kadar okuttu. Ayrıca Menbâü'l-İrfan'da Felsefe dersiyle Medresetü'l-İrşâd ve'l-Vâizîn Şubesi'nde Kelâm ve Felsefe Tarihi dersleri verdi. Bu arada tekrar Dârülfünûn'da Felsefe-i İslâmiyye Tarihi müderrisliğine başladı (1919)

²¹ Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli**, s. 4.

²² Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı", s. 531.

ve Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de üyeliğin yanı sıra bir süre reis vekilliği ve reislik yaptı.²³

İzmirli, Ankara'da Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nde de üye (16 Ekim 1922–10 Şubat 1924), reis vekili ve reis olarak çalıştı (11 Şubat–22 Kasım 1924). Bu sırada Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile kapatılan medreselerden sonra Dârülfünûn'un yeniden yapılandırılması üzerine İstanbul'a döndü, buranın İlâhiyat ve Edebiyat Fâkülteleri'nde müderrislik yaptı ve İlâhiyat Fakültesi'nin reisliğine getirildi (1931). Dârülfünûn'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle İlâhiyat Fakültesi yerine kurulan İslâm Tedkikleri Enstitüsü kadrosuna tayin edildi (1933). Yaş haddinden emekliliği gelince, Vekiller Heyeti kararıyla görev süresi bir yıl daha uzatıldı ve 1 Ekim 1935'te emekliye ayrıldı. Bundan sonraki hayatını da ilmî faaliyetlerle geçiren İzmirli, oğlunu ziyaret için gittiği Ankara'da 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etti ve 2 Şubat 1946'da Cebeci Mezarlığı'na defnedildi.²⁴

2. Eserleri

İsmail Hakkı İzmirli, elli yıla yakın ilim ve kültür hayatında çok sayıda eser vermiştir. Yarım yüzyıllık ilim hayatında Türk halkına önemli hizmetler veren İzmirli, din kültürümüz ve düşünce yapımız üzerinde etkisi görülen âlimlerimizdendir.²⁵ İslâmi ilimlerin yanında, yaşadığı dönemdeki “Batılılaşma ve Çağdaşlaşma” faaliyetleri nedeniyle mektep programlarına dâhil edilen Batı düşüncesini de tanıma fırsatı bulmuştur. Altı dil bilmesi ve değişik kaynaklardan beslenmesi, İsmail Hakkı'ya geniş bir ilmi perspektif kazandırmıştır. Kur'an ilimleri başta olmak üzere Tefsir, Hadis, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Hadis Usulü, Kelâm, İlm-İ Hilâf, Tasavvuf, Hikmet, İslam Tarihi, Hikmet-Felsefe, İslam Felsefesi, Mantık ve Batı Felsefesi gibi dersleri talim etmiştir.²⁶ Onun Felsefe, Kelam ve İslam Hukuku alanında geliştirdiği yeni metotlar ve her üç ilmin tarihinde çağdaş düşünce açısından

²³ Özervarlı, “İzmirli İsmail Hakkı”, s. 531

²⁴ Özervarlı, a.g.m., s. 531.

²⁵ Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli**, s. 10.

²⁶ Bayram Ali Çetinkaya, **İsmail Hakkı İzmirli: Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan yayınları, İstanbul 2000, s. 52

yaptığı incelemeler emsalsiz değerdedir.²⁷ Eserlerinden özellikle İslam Düşüncesi, Avrupa Felsefesi, Fıkıh, Kelâm, Ahlâk, Dinler Tarihi, Mezhepler Tarihi ve Kur’ân Tercümesi gibi alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu önemli eserlerinden ötürü Millî Eğitim Bakanlığı’nın takdirnamesini kazanan İsmail Hakkı İzmirli’ye Fransa tarafından da akademi nişanı verilmiştir.²⁸ İzmirli’nin çeşitli alanlarla ilgili eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Kur’an İlimleri ve Hadis

1. *Siyer-i Celîle-i Nebeviye*
2. *Târîh-i Hadis*
3. *Mustasvîfe Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri*
4. *Binbir Hadis*
5. *Meânî-yi Kur’ân*
6. *Târîh-i Kur’ân*
7. *Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahâdis Hakkında*

b. Kelâm

1. *Muhassalü’l Kelâm ve’l-Hikme*
2. *Mûlahhas İlm-i Tevhîd*
3. *Yeni İlm-i Kelâm*
4. *el-Cevâbü’s-Sedîd fî Beyâni Dîni’t-Tevhîd*
5. *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkat*
6. *Dürzî Mezhebi*
7. *Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabî*
8. *el-Furkân Beyne’t-Tevfîk ve’l-Hızlân*

c. Fıkıh

1. *Hikmet-i Teşrî’*
2. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*
3. *Usûl-i Fıkıh*
4. *İlm-i Hilâf*
5. *Kitâbü’l İftâ ve’l-Kazâ*

²⁷ Vahdettin Başçı, “İsmail Hakkı İzmirli’de Felsefe, İlim ve Mantık Anlayışı”, **Atatürk ÜİFD**, Sayı: 11, Erzurum 1993, s. 423.

²⁸ **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972, XX/476-477.

6. *Fıkıh Tarihi*

7. *el- 'Înâye fî Şerhi 'l-Bidâye*

d. Felsefe ve Mantık

1. *Mi 'yârü 'l-Ulûm*

2. *Mantık-ı Tatbiki veya Fenn-i Esâlib*

3. *Muhtasar Felsefe-i Ülâ*

4. *Arap Felsefesi*

5. *Fenn-i Menâhic*

6. *Felsefe Dersleri*

7. *Felsefe-Hikmet*

8. *Müslüman-Türk Filozofları*

9. *İhvân-ı Safâ Felsefesi*

10. *İslâm 'da İlk Tercüme*

11. *Felsefe-i İslâmiyye Tarihi*

12. *Şeyhü 'l-Etubbâ Ebûbekir Muhammed bin Zekerıyyâ er-Râzî*

13. *İslâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*

İzmirli İsmail Hakkı'nın bunlar dışında bazı risaleleri ve değişik mecmualarda yayınlanmış makaleleri de vardır.

3. Fıkha Bakışı

a. Fıkıh Anlayışı

İzmirli'ye göre, İslâmi ilimlerin en önemlisi fıkıh usulüdür. Bu ilim sayesinde Müslümanların tüm sorunları ve sosyal olaylar çözümlenir. Şer'î hükümlerin delilleri Müslümanlarla ilgili her sosyal olayı çözümler. Bu konuda İzmirli, "*Hanefîlerin şer'î hükümlerin delillerinden saydıkları istihsan, Mâlikilerin ıstıslah, Şâfiîlerin ıstıshab, Zahirilerin genel ibâhe delilleri ile hangi problem çözümlenmez ki, fıkıh kuralları hangi meseleye uygulanmaz ki?*"²⁹ diyerek, Fıkıh Usûlü'nün zenginliğine ve yeterliliğine dikkat çekmiştir.

²⁹ Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli (1868–1946)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/1452, Ankara 1996, s. 93.

İzmirli, ortaya çıkan olayları, çözümlenmesi gereken problemleri Hanefi mezhebi başta olmak üzere “Ehli Sünnet Fıkıh Okulları”nın fikirleri çerçevesinde çözümlenmeye çalışmıştır. Bu mümkün olmadığı zaman da, Fıkıh Usûlünü rehber edinerek içtihat yapmaya (görüş belirtmeye) taraftar olmuştur. Ehli Sünnet fıkıh okullarının kaidelerinden istihsan, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâi’ vs. delillerinden yararlanılması gerektiğini söylemiştir. İslâm fıkında donukluk olmadığını ifade etmiş, “ondan her çağın ihtiyacına uygulanabilir hükümler çıkarılabilir” demiştir.³⁰

İzmirli’ye göre çözümlenmesi amaçlanan bütün meselelerin çözümünde mutlaka tutarlı bir yönetime ihtiyaç vardır ve bu sebeple meseleleri çözmek durumunda olan kimseler (müçtehitler) usûlü iyi bilmek ve her yönüyle yeterli olan usul kaidelerini ferî olaylara düzgün bir şekilde uygulamak zorundadır.³¹

İzmirli İsmail Hakkı, Fıkıh ilminin yenilenmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, bunun Fıkıh Usûlü’nün yapısını bozmadan zamanın ihtiyaçlarına uygun içtihatlarla ve diğer mezheplerden yararlanarak gerçekleştirilmesini ister. Bu sebeple Ziya Gökalp ve arkadaşlarının *İslam Mecmuası*’nda teklif ettikleri “İctimâî Usûl-i Fıkıh” projesini eleştirmiştir. İzmirli, bu konudaki eleştirisini dile getirdiği yazılarında fikhî hükümlerde fayda ve zarar ölçüsünün göz ardı edilemeyeceğini, ibadet ve muâmelatın birbirinden tamamen ayrılamayacağını, hüsün ve kubûhta dinin asıl belirleyici konuma sahip bulunduğunu, örfün nassa bağlı bir delil olduğunu ve icthatta örfün değil nassların esas alınması gerektiğini vurgulamaktadır. O’na göre Ziya Gökalp’in teklifinde örf nassın karşısında alternatif bir konuma getirilmiş, böylece hükümlerin değiştirilmesine kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Hâlbuki güncel olayların çözümü için söz konusu fikhî esaslara bağlı kalarak icthadın canlandırılması ve asrın ihtiyaçlarına göre yeniden sistemleştirilen usul tekniklerinin uygulanması yeterlidir. Bunun yerine içtimâî usûl-i fıkıh adıyla ortaya atılan, ancak fıkıh usulüyle hiçbir ilgisi bulunmayan şahsî görüşler, Şâriin maksadını yansıtmadığı gibi, uygulama bakımından uzun ömürlü de olamaz.³²

³⁰ Hizmetli, a.g.e, s. 90.

³¹ Duman, *Tartışmalar Bilimi(İzmirli İsmail Hakkı’nın İlm-i Hilâf kitabının sadeleştirilmesi)*, s.

31.

³² Özervarlı, “İzmirli İsmail Hakkı”, s. 534.

b. Yaşadığı Dönemin Fıkıh Anlayışına Etkisi

İzmirli'nin Fıkıh anlayışına değindikten sonra, onun yetiştiği dönemin şartlarından kısaca bahsetmede yarar vardır. İsmail Hakkı İzmirli, İkinci Meşrutiyet'in ilanından kırk sene önce ve Tanzimat'tan yirmi dokuz sene sonra, Osmanlı Devleti'nin başta askeri alan olmak üzere, bilimde, sanayide, siyasette, ekonomide, sosyal ve kültürel hayatta Hıristiyan Batı karşısında ayakta durabilme çareleri aradığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, bütün yönleriyle Batı karşısında gerilemekte, çöküş sürecine karşı direnmektedir. O dönemin aydın, âlim, siyasetçi, bürokrat ve askerlerinin ortak çabası, çöküş süreci karşısında süreci tersine çevirerek devleti tekrar ayağa kaldırma konusunda fikir üretmektir.³³ Bu zor ve çalkantılı dönemin sorunları, elbette İzmirli'nin düşünce dünyasını etkilemiştir. O'nun Batı kaynaklı eserleri analiz etmesinde ve bilimlerde tartışıp çözüm üretmeyi bir yöntem olarak benimsemesinde, içerisinde yaşadığı dönemin büyük etkisi olmuştur.

4. Diğer Bilimlere Bakışı

İzmirli, İslâm Kelâm'ında yenileşme ve güncelleşmenin yapılması gerektiği görüşündedir. Felsefe konusunda da, Felsefenin bazı yöntemlerinin İslâm ile uygunluğunu, hatta İslâmi meselelerin çözümünde kendilerinden istifade edilebileceğini söylemiş ve kendi çalışmalarında da bunu göstermeye gayret etmiştir. İzmirli'nin yoğunlaştığı üç alanda da (Kelâm, Felsefe, Fıkıh Usûlü) bir yenileştirme söylemi dikkati çekmektedir. Bu söylemin altında yatan şey Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geri kalma sebebi olarak İslâm Dini'nin gösterilmesine karşı bir meydan okumadır.³⁴ Bu geri kalışın sebebinin İslâm Dini olmadığını, İslâm'ın ilimle çelişmediğini, aksine ilme teşvik ettiğini her yazısında dile getirmeye çalışmıştır.³⁵

İzmirli, selef okuluna meyilli tenkitçi bir İslam âlimi, ilmi konularda ise rasyonel düşünen, ruh-beden ilişkisinde düalizmi savunan ve idealizmi realizme

³³ Ali Duman, **Tartışmalar Bilimi (İzmirli İsmail Hakkı'nın İlm-i Hilâf Kitabının Sadeleştirmesi)**, Malatya-2000, s. 28.

³⁴ Duman, a.g.e, s. 29.

³⁵ Duman, a.g.e, s. 30.

tercih eden bir düşünürdür. Ele aldığı konularla ilgili olarak zihinlerde şüphe uyandırmak yerine kısa ve kesin hükümlere ulaşmayı seven, kavramlar arasında çeşitli benzetme ve sınıflamalar yoluyla sentezlere varmaya çalışan bir bilim adamıdır. Dini hayatın bir realitesi ve bir eğitim metodu olarak gördüğü Tasavvufla Şâzeliyye tarikatı ve Cem'iyet-i Sûfiyye kanalıyla münasebet kuran İzmirli, fikir dünyasında Tasavvufa fazla yer vermemiştir. Tasavvuf ve Ahlak kitaplarında hadis diye zikredilen sözlerin çoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu söylemesi, başta Şeyh Saffet olmak üzere zamanındaki bazı tasavvuf mensuplarıyla uzun tartışmalara girmesine yol açmıştır. Hadislerin sıhhatinin tespiti konusuna verdiği önem dolayısıyla Hadis ilmiyle yakından meşgul olmuş, *Tarihî Hadis* ve *Siyer-i Celile-i Nebeviyye* adlı eserlerinde de bilhassa mevzû ve zayıf hadislerin kriterleri üzerinde durmuştur.³⁶

³⁶ Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı", s. 533.

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ’NİN USÛL ANLAYIŞI

A. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI VE İLM-İ HİLÂF

İzmirli İsmail Hakkı’nın Hilâf ilmine dair bir eser yazmasının amacı, bu ilmi yeniden diriltme çabasıdır. Hilâf ilmi ile uğraşanların ve bu ilmi bilenlerin sayısının azalması, hatta bu ilmin unutulmaya yüz tutmuş olması, İzmirli tarafından “İlm-i Hilâf” adlı eserin yazılmasında etkili olmuştur. Bu kitabı yazma gerekçesini kendisi şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Hilâf ilmi, imamların içtihat kaynaklarını bilmek, araştırma ve akıl yürütmede yetenek kazanmak için gayet faydalı ilimlerden biri ise de, hilâf ilmi ile uğraşanların diğer imamların görüşlerini de bilmeleri gerekir. Memleketimizde ne yazık ki Hilâf ilmi ile uğraşanlar olmadığı gibi bu ilmin ismi bile unutulmuştur. İlm-i Hilâfla ilgisi bulunan Cedel ilmi de, Hilâf ilmi gibi kesintiye uğramış bilimlerden biridir. Hilâf ilmi ve Cedel ilmi, tamamlayıcı ilimlerden (ulûm-i kemâliyye) olup zaruri ilimlerden olmadığından, Hilâf ilmi konusunda bilgin olanlar zaten azdı. Tamamlayıcı ilimler konusunda bilgin sayısı az olmakla birlikte, zaruri ilimlerin bilginleri daima daha fazla olagelmıştır.”³⁷

Hilâf ilminin yeniden canlandırılmasını çok önemseyen İzmirli, bu ilmin “Darü’l-Fünûn Ulumu’ş-Şer’î Fakültesi” programına katılmasına vesile olmuştur. Böylece ilk defa Hilâf ilmi bu fakültede ders olarak yerini almıştır.³⁸

İzmirli İsmail Hakkı, çalışmamızda ele aldığımız “İlm-i Hilâf” adlı eserinin sonunda “Birinci cildin birinci kısmının sonu” ifadesini kullanmıştır. Eserin başka ciltlerinin yazılıp yazılmadığı konusunda ihtilaf vardır. Dolayısıyla incelediğimiz kitap, “İlm-i Hilâf” adlı eserin sadece 1. cildir.

Eser bir giriş ve iki kısımdan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Hilâf İlminin tanımını yapar, bu ilmin özelliklerinden, tarihçesinden ve bu ilim hakkında yazılan eserlerden, Hilâf ilmi’nin diğer ilimlerle olan ilişkisinden bahseder.

³⁷ İlm-i Hilâf, s. 20.

³⁸ İlm-i Hilâf, s. 20.

Birinci kısım iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hükümlerin istinbât şekillerinden bahsedilir. İkinci bölümde ise hükümlerin delilleri üzerindeki ihtilaflar ele alınmıştır. Burada ele alınan konuları, çalışmamızın “Şer’î Deliller” başlığı altında incelemeye çalıştık.

İzmirli, eserin ikinci kısmını “Delillerin Teâruzu” konusuna ayırmış, teâruzların oluşmasına sebep olan hususlar hakkında değerlendirmede bulunmuş ve deliller arasında teâruz sonucu takip edilecek yöntemler hakkında bilgi vermiştir.

Eserin üçüncü kısmı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde içtihat ve taklit konusu ayrıntılı şekilde ele alınmış, ikinci bölümde ise fetvâ konusu incelenmiş, Hz. Peygamberin (sav) kırk mesele hakkında verdiği fetvalarla eserin birinci cildi son bulmuştur.

İzmirli İsmail Hakkı, “İlm-i Hilâf” adlı eserinde Fıkıh Usulü’nün şer’î delillerini ele alırken, önce bu delillerin sözlük anlamını sonra da ıstilahî tarifini yapmıştır. Konuyla ilgili âlimlerin farklı tanımlamaları varsa bunlara da eserinde yer vermiştir.

Eserde işlenen terimleri kabul eden ve etmeyenlerin görüşleri ve bu görüşlerin dayandırıldığı deliller ayrıntılı olarak işlenmiş, ele alınan meselelerde mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına da değinilmiş, konuyla ilgili ayet ve hadislerden ve sahabe hayatından örnekler sunulmuştur. İzmirli eserinde yer verdiği Fıkıh ilmine dair terimleri işlerken zaman zaman konuyla ilgili kendi görüşünü de açıklamış, bunu yaparken görüşünü dayandırdığı delilleri sunmuştur.

B. ŞER’Î DELİLLER

İzmirli, eserin birinci kısmının ilk babında hükümlerin istinbat şekillerine yer vermiş, konuyu Peygamberimizin dönemi ve sonrası şeklinde bir ayırıma tâbi tutmuştur. Peygamberimiz dönemi şer’î delilleri kitap, sünnet ve kıyas olarak zikretmiş ve Peygamberimizin huzurunda içtihadın yapıldığına dikkat çekmiştir. Bu kısımda tabî ki ilk delil olarak Kur’an verilmiş, ardından sünnet zikredilmiş, kıyas ve içtihattan sonra icmâ konusu ile bu bab bitirilmiştir.

Aşağıda sıralayacağımız başlıklarda vahiy döneminde şer’î deliller, fikhî meseleler karşısında sahabenin tutum ve yaklaşımları sunulmaya çalışılacaktır.

1. Kitap

Asr-ı Saadette ayetler nazil oldukça Peygamberimiz tarafından gerekli açıklamalar yapılır, nassla belirlenmemiş konularda ise kıyas ile amel edilirdi. Kur'an bu dönemde hafızalarda korunmuş ve yazılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sözlü hitabın bitmesi ve Yemame Savaşında 70 kadar kurrânın şehit edilmesi, ayetlerin mushafta toplanmasına sebep olmuştur.³⁹

Müellif, Asr-ı saâdette şer'î delillerin Kitap, Sünnet ve Kıyastan ibaret olduğunu beyan ettikten sonra, Kur'ân'ın Asr-ı saâdette muhafaza edildiğini ve yazıldığını belirtir. Hatta Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Muâz b. Cebel gibi kimi sahabenin bu dönemde Kur'ân'ı cem ettiklerini kaydetmektedir⁴⁰.

2. Sünnet

İzmirli, sünnetin Asr-ı saadette yazıldığını ancak koruma altına alınmadığını, hicri birinci asrın sonlarında sünnetin toplanmış olduğunu bu konunun girişinde belirtir. Ardından sünnetle amel etme konusuna değinir. Sahabe Kur'an'da açıklanmayan yerlerde sünnet ile amel etmenin vacip olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Sahabeler arasında yaygın olup onların ittifakla kabul ettiği şeye sahabe olmayan müçtehitlerin uyması vaciptir.⁴¹ Bu görüşe “*Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarmanız hidayet bulursunuz.*”⁴² hadisini delil olarak gösterdikten sonra hadis hakkındaki farklı yorumlara da yer vermiştir. İbn Abdilberr el- Kurtubî'ye (V. 483) göre hadis sahih değildir. İmam İsmail Müzeni'ye (V. 264) göre hadis sahih olsa bile kastedilen anlam şudur:

“Sahabeler Rasûlü Ekrem Efendimiz'den görüp duydukları yani şahit oldukları konularda Allah'ın yıldızlarıdır. İnsan herhangi birine bu konuda uysa şüphesiz ki hidayete ulaşır. Sahabelerin tamamı Peygamber Efendimizden naklettikleri konularda sika ve güvenilirirdir. İşte hadis sahih olduğu zaman anlamı

³⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 22.

⁴⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 22.

⁴¹ **İlm-i Hilâf**, s. 22.

⁴² İbn Abdilberr, **Camiü'l-İlm**, II/91.

*budur. Fakat ashab-ı kiramın re'yleriyle haber verdikleri konuda durum böyle değildir. Eğer böyle olsaydı ashab-ı kiram birbirlerini hata ile suçlamazdı.*⁴³

İzmirli, görüşüne mutlak uyulması gereken kişinin sadece Peygamberimiz olduğunu belirtir. Sahabenin her biri günlük işlerinden dolayı Peygamberin yanında sürekli bulunamadığı için bütün hadislerin ezbere bilinmesi mümkün değildir. Peygamberin yanında bulunanlar bulunmayanlara hadisleri iletliyordu.⁴⁴ Örneğin Hz. Ömer vebâ ile ilgili hadisi⁴⁵ Abdurrahman b. Avf'dan öğrenmiştir. Hz. Ömer, Şam yolundayken Şam'da vebanın bulunduğunu haber alınca önce yanında bulunan ilk muhacirlerle, sonra ensar ile ardından da fethedilen yerlerin Müslümanlarıyla istişare etmiştir. Ancak sadece Abdurrahman b. Avf gelip veba hakkında Peygamberin sünnetini haber vermiş ve Hz. Ömer de ona göre amel etmiştir.⁴⁶

Söz konusu hadis şöyledir: *“Bir yerde taun (veba) olduğuna işitirseniz oraya girmeyiniz. Sizin bulunduğunuz yerde taun meydana gelirse oradan çıkmayınız.”*

İzmirli, Sünnet bahsinde şöyle bir tartışma da açmıştır: *Hadisler derlenip toplandığına göre müçtehitler bütün hadisleri bilebilir mi?*⁴⁷ *İkinci olarak bir kişi hadislerin tamamını bilmiyorsa müçtehit olabilir mi?*⁴⁸ Yazarın bu tartışma konusundan şöyle bir sonuca vardığını ifade edebiliriz:

Sünnete dair meşhur eserler mensupları bulunan mezhep imamlarının sona ermesinden sonra toplandığı gibi hadisleri tamamının belli kitaplarda olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Hadislerin tamamı belli kitaplarda toplanmış olsa bile bunların tamamını bilebilecek âlim yoktur.

İkinci soru karşılığında ise şunları söylemektedir: Müçtehidin ahkâmla ilgili söz ve fiillerinin tamamını bilmek şart kılınmış olsaydı ümmette hiçbir müçtehit bulunmazdı. Müçtehit ahkâmla ilgili hadislerin büyük bir bölümünü bilebilir ama detaya ilişkin bazı hususlar kendisine gizli kalabilir.⁴⁹

⁴³ **İlm-i Hilâf**, s. 23.

⁴⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 24.

⁴⁵ Buhârî, Tıbb 30.

⁴⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 25.

⁴⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 27.

⁴⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 28.

⁴⁹ **İlm-i Hilâf**, ss. 27–28.

3. Kıyas ve İctihâd

İzmirli, bu kısımda zamanın geçmesiyle birlikte gelişen şartların, her meselenin hükmünün Kitap ve Sünnette bulunamamasına yol açtığını, bu nedenle de içtihat ve kıyasa başvurma zorunluluğunun doğduğunu ifade etmiştir. Asr-ı saadet'te ihtiyaç olduğunda kıyasa başvurulması bunun delilidir.⁵⁰ Hz. Peygamber'in Muaz'ı Yemen'e gönderdiğinde aralarında geçen konuşma buna örnektir.⁵¹ Müellif devamlı şu görüşlere yer vermektedir: Sahabe tarafından hakkın (doğrunun) benzerinin hak; batılın benzerinin de batıl olduğu kabul edilmiş, bu cümleden olarak benzer ve denk olan hususlar mukayese edilerek çözülmüştür. Diğer taraftan, şer'î hükümlerin maslahat üzerine bina edilmesi ve bu hükümlerin içtihatla istinbât edilen illetlere sahip bulunması, sahabenin hakkında nass bulunmayan meseleleri çözmesini sağlamıştır. Bu uygulama sonucunda üçüncü bir delil ortaya çıkmıştır ki bunun adı kıyastır.⁵²

Kıyasın gerçekleşmesi şu şekilde olur: Şarî, hüküm için gerekli hukukî sebebi yani illeti ortaya koyduktan sonra, o illet icthâd ile ortaya çıkarıldığında imamlar hükmü nassla belirlenmeyen konuyu, hükmü nassla belirlenen konuya uygulayarak hükme bağlardı. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, kıyasın gerçekleşebilmesi için hükmün dayanağı sayılan illetin mutlaka tespit edilmiş olması gerekir.⁵³

Bu noktada İzmirli Asr-ı saâdette Hz. Peygamber'in hayatta olması sebebiyle netice itibariyle ihtilafları ve ortaya çıkan meseleleri Hz. Peygamber'in çözüme bağlamasına istinaden icmâa gerek kalmadığına dikkat çekmekte, ilk icmân Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesi konusunda oluştuğuna vurgu yapmaktadır.⁵⁴

4. İcmâ

Bu kısımda İzmirli, icmân ne zaman ortaya çıktığına, fukahâ ve ulema tabirlerinin ne zaman kullanılmaya başlandığına değinmiştir.

⁵⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 30.

⁵¹ Bkz. Ebû Dâvud, Akdiye 11; Tirmizî, Ahkâm 3.

⁵² **İlm-i Hilâf**, s. 30.

⁵³ **İlm-i Hilâf**, s. 30.

⁵⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 31.

Asr-ı Saadet döneminde şer'î hükümler Hz. Peygamber'den alındığı için icmâa lüzum görülüyordu. İlk icmâ-i ümmet daha önce de değindiğimiz gibi, Hz. Ebûbekir'in hilafet makamına seçilmesi konusunda gerçekleşti. Şer' î hükümler Ashab-ı Kiramın hepsinden alınamazdı. Çünkü onların tamamı eşit fetva melekesine sahip değildi. Bu hükümler, ya Hz. Peygamber'in bizzat kendisinden öğrenen sahabeden ya da Hz. Peygamber'den olmasa da Peygamber'in kendisinden öğrenmiş olan ve Kur'ân vecihlerini iyi bilen sahabe büyüklerinden alınırdı. Onlara Kurrâ denirdi. Ümmî olan Arap toplumunda Kurrâ sayısının az olması, Kur'ân okuyan sahabe büyüklerinin Kâri olarak adlandırılmasına sebep olmuş, Arap kavminden ümmilik uzaklaşıp fıkıh ilmi olgunluğa ulaştığında ise şer'î hükümleri bilen ümmetin büyüklerine Kurrâ yerine Fukahâ ve Ulemâ tabirleri kullanılmıştır.⁵⁵

C. İZMİRLİ'NİN TARTIŞMAYA AÇTIĞI DELİLLER

İzmirli, eserinin büyük çoğunluğunu müçtehitler arasında tartışmalı olan delillerin hükümlerine ayırmıştır. Bu bölümde 25 delili ele almıştır. Bu delillerin bir kısmıyla ilgili çok ayrıntılı açıklamalarda bulunurken, bir kısmının da tanımını yaptıktan sonra kısa açıklamalarda bulunmakla yetinmiştir. Bu sebeple biz tezimizde önceliği, müellifin daha fazla tartışmaya açtığı delillerin incelenmesine vereceğiz. İzmirli'nin eserinde yer alan deliller şu şekilde sıralanabilir: İcmâ-i Ümmet, Kıyas ve İctihat, İstihsan, İstishab, Medîne Halkının Davranışları, İstislah/ Maslahat-ı Mürsele, Örf, Bizden Önceki Ümmetlerin Şeriati, Sahabîlerin Görüşü, Tâbilerin Görüşü, Nefy-i Medârik, Sedd-i Zerâyî, Söylenenin En Azını Almak, İstikrâ, Telazüm, İktirân, İsmet, İlham, Şehâdet-i Vicdân, Teharrî, Peygamberi Rüyada Görmek, Kura, Amelün Bi'ş-Şebeheyn, Tearûz-ı Eşbâh, Kavâid-i Külliye.

1. İcmâ-ı Ümmet

Bu kısımda, İcmâi red ve kabul eden mezhepler, sükûti icmâ ve icmâyı inkar edenin durumu hakkında bilgi verilmiştir.

İzmirli, öncelikle bu konunun girişinde icmâda söz sahibi olacak kişilerin fasık ve bidatçi kimseler değil de kâmil ümmet olan müçtehit imamlar olduğunu

⁵⁵ İlm-i Hilâf, s. 31.

ifade etmiş, ardından genel anlamda icmâî kısmen veya tamamen red veya kabul eden mezhepleri açıkladıktan sonra sükûtî icmâî tarif etmiştir.⁵⁶

İcmâmın bir çeşidi olan sükûtî icmâ, “Herhangi bir konuda bazı müçtehitlerin fetva veya hüküm vermesinden sonra, diğer müçtehitlerin, bu görüşün geçerlilik kazanmasından önce bunu bilmelerine rağmen âdeten düşünecek vakit geçtikten sonra, korku ve diğer sebeplerden dolayı takiiyeye bağlı olmaksızın inkâr etmemeleri demektir” şeklinde tanımlayarak, icmâmın bu türü etrafında oluşan ihtilaflara dikkat çekmiştir. Hanefî usulcülerin çoğunluğuna göre sükûtî icmâm katî bir delil olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷

İcmâî inkâr edenin durumu hakkında eserde verilen bilgileri genel hatlarıyla ifade edecek olursak; Üzerinde ihtilaf gerçekleşmeksizin tevatür yoluyla naklolunmuş icmâî inkâr, Hanefilerin çoğunluğuna ve bir grup âlime göre küfür iken, diğer bir grup âlime göre küfür değildir.⁵⁸ Üzerinde icmâ edilmiş meseleler, nineye mirastan 1/6 verme, Arafat’ta vakfeden önce cinsi münasebet ile haccın bozulması, kadının teyze veya halası ile bir nikah altına alınması gibi dinen kabul edilmesi zorunlu olan konulardan olmadığı sürece, yalnız âlimlerin bildiği meselelerde inkâr küfür değildir.⁵⁹ Sahabenin nassa dayalı olan icmâî hakkında asla tartışma yapılamayacağı, ancak sükûtî icmâların tartışmalı olduğu eserde belirtilmiştir.⁶⁰

2. Kıyas

Er meydanı ve akılların terâzisi şeklinde nitelediği kıyası İzmirli, “Ferde aslın illeti gibi bir illet bulunması nedeniyle, aslın hükmü gibi ferde de bir hüküm ortaya çıkarmak” şeklinde tanımlandığını ifade etmiş⁶¹, bu tarifin ardından eserde, kıyasla amel etmeye karşı çıkan kişiler açıklanmıştır.

⁵⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 36.

⁵⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 37.

⁵⁸ **İlm-i Hilâf**, s.38.

⁵⁹ **İlm-i Hilâf**, s.38.

⁶⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 39.

⁶¹ **İlm-i Hilâf**, s.39.

İzmirli, kıyası inkâr etmenin içtihadı inkâr etmeyi gerektirmediği, çoğu insanın içtihad ile kıyası gerçekleştirmeleri itibariyle aynı olduğu fikrini taşıdıklarını, bu düşüncenin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁶²

İzmirli, kıyas ile içtihadın farklı olduğunu ortaya koymak için bir takım temel kitaplara atıfta bulunmuştur. Bu kitaplar Gazâlî'nin *el-Mustasfa*, Abdülaziz el-Buhari'nin *Keşfü Pezdevî*, Abdu'l-Ali Muhammed b. Nizamiddin el-Ensârî'nin *Müsellemü's-Sübût Şerhi Fevâtihu'r- Rahamût*'tur.

Gazâlî'nin *Mustasfa*'daki açıklamalarına göre içtihadın üç çeşidi vardır. Birinci içtihad, hükmün illetini ortaya çıkarmak için (tahkîk-i menât) gayret sarf etmektir. Vali ve kadıların tayininde, ölçülerin takdirinde, akrabaların nafakaları hususunda yeterli miktarı belirleme, kibleyi tayin etmedeki faaliyetler bu grup içtihad kapsamına giren örneklerdir. Bu tür içtihatlar ya nakil ya da icma ile bilinebilir.⁶³ Ayrıca istinbâta gerek yoktur. Şu kadar var ki, bunun bilinmesi mümkün olmadığından zannî emârelerle delil getirilmiştir.⁶⁴ Şöyle ki; Akraba nafakası hususunda hükmün dayanağı yeterlidir. Bu nass ile bilinmektedir. Fakat bir ritlin bu şahsa yetip yetmediği içtihad ve tahmîn ile anlaşılır. İşte bu bir içtihad, kıyas değildir. Çünkü kıyas tartışmalıdır. Ama hükmün illetinin tahkîki konusu ihtilafı değildir. Çünkü her şerâatte hükmün illetinin tahkîki zarurîdir.⁶⁵

İkinci içtihad çeşidi ise hükmün bağlı olduğu yeri ayıklamak için gayret sarf etmektir (Tenkih-i Menât). Örneğin Asr-ı Saadette Ramazan orucunu tutarken karısıyla cinsi münasebette bulunduğunu anlatan kişiye Hz. Peygamber orucunun bozulduğunu ve kefareti ödemesi gerektiğini söylemiştir. Bu örnekte hükme etkisi olmayan sıfatlar kaldırılarak hükmün illeti ayıklanmaktadır. Ramazan'da oruçlu iken eşiyle cinsi münasebette bulunanın orucunun bozulması hükmü, Arap olmayanlar içinde, karısıyla değil de bir başka kadınla da aynı fiil gerçekleştiğinde geçerlidir.⁶⁶ Önemli olan hükmün dayanağını istinbât ile değil de nass ile bildikten sonra

⁶² **İlm-i Hilâf**, s. 41.

⁶³ **İlm-i Hilâf**, s. 41.

⁶⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 41.

⁶⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 42.

⁶⁶ **İlm-i Hilâf**, ss. 42-43.

açıklamaktır. Bu yüzden kıyas inkârcılarının çoğunluğu, Tenkîh-i Menâtı kabul etmiştir.⁶⁷

Üçüncü içtihat ise Tahrîc-i Menât-ı yani hükmün dayanağını çıkarmak ve istinbat etmek için gayret sarf etmektir.⁶⁸ Örneğin, Şârî içki (hamr) içmeyi haram kılıyor. Biz rey ile hükmün dayanağını istinbât ederek “Şari içkiyi sarhoş edici olduğu için haram kılmıştır, sarhoşluk illettir diyoruz.” İçkiye sarhoşluğu kıyas ediyoruz. İşte bu ihtilâflı olan içtihattır ve bu içtihad Kıyas İctihadı diye isimlendirilir.⁶⁹

İzmirli'nin içtihat ve kıyasın farklı olduğunu ortaya koymak için ele aldığı bir diğer kitap da Abdülaziz el- Buhari'nin *Keşfü Pezdevî*'sidir. Bu kitaptaki açıklamalara göre kıyas ile içtihat arasındaki farkta ihtilâf olunmasıyla birlikte, cumhura göre içtihat kıyastan geneldir. Kıyas içtihada muhtaçtır, fakat içtihat kıyasa muhtaç değildir.⁷⁰

Abdu'l Ali Muhammed b. Nizamiddin el-Ensârî'nin Müsellemü's-Sübût Şerhi *Fevâtihu'r-Rahamût* adlı eserindeki açıklamasına göre re'y ile içtihat kıyasla sınırlandırılmış değildir. Örneğin zahir, hafî, veya müşkili tevil gibi konularda içtihat kıyas ile değildir. Re'y ile içtihat Kitap ve Sünnette bulunmadığında kıyas ile içtihat yapılabilir.⁷¹

3. İstihsân

İzmirli, doğrudan söylemeseler bile hemen hemen bütün usûl-i fıkıh ekolleri tarafından istihsân delilinin kullanıldığını örneklerle ve referanslarla arz ettikten sonra, bu delilin sadece hanefî usulcülere özgü bir delil olmadığını altını çizerek⁷².

İzmirli, “İstihsân ancak kendi gibi bir kıyasa muâriz bir delildir. Şu kadar ki ya kendi gibi bir kıyas olur veya kıyas olmayıp nass ve icmâ olur”⁷³ diyerek istihsânı

⁶⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 43.

⁶⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 43.

⁶⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 44.

⁷⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 45.

⁷¹ **İlm-i Hilâf**, s. 45.

⁷² **İlm-i Hilâf**, s. 48.

⁷³ **İlm-i Hilâf**, s. 48.

baştan temel iki kısımda mütalaa etmekte, istihsânın kıyas olması halinde, bunun hükmünün meskûtun anı olan yani nasslarda hükmü bildirilmeyen meseleye de geçeceğini (teaddî); istihsânın nass ve icmâ kaynaklı olması halinde ise hükmünün hakkında hüküm bildirilmemiş meseleye geçmeyeceğini, çünkü bu durumun nass ve icmâm kıyasa aykırı olarak ortaya çıkması demek olduğunu ifade etmektedir. Sonuçta kuvvetli kıyasın tercih edilmesi ve onunla amelînin güzel ve evlâ olması nedeniyle istihsâna istihsân denildiğinin altını çizer.⁷⁴

Bu noktada özellikle İzmirli'nin, Hanefîler'in re'y ile istihsânı savunmalarını tenkit eden usûlcülere karşı yaptığı savunmayı arz etmek istiyoruz:

İzmirli, rey ile istihsâna karşı çıkanların, Hanefîlerin nefsin meylinde dolayı delilsiz olarak kıyası terk ettikleri şeklinde eleştirilerde bulduklarını ifade etmekte⁷⁵ ve ardından şu savunmada bulunmaktadır:

*“Acaba Allah'tan korkan hangi fakih vardır ki nefsin meylettği şeyi delil kılsın? Nefsin meyil gösterdiği şeyin kaynak olmadığı konusunda icmâ varken bu icmâa hangi fakih karşı durur? Nefsin meylinde dolayı ayrıca bir delil çıkaran hangi Hanefîdir?”*⁷⁶

İzmirli'ye göre Hanefî imamları ayrı bir delil geliştirmemişler, belki istihsânı iki kıyastan biri saymışlardır. Kıyaslar çatıştığında birini tercih etme gerekliliği doğaldır. İstihsân kıyas, hükmün nasslarda açıklanmayan hususlara uygulanabileceği; nass ve icmada ise hükmün hakkında hüküm bildirilmemiş alana geçmeyeceği, çünkü bu durumun nass ve icmâm kıyasa aykırı olarak ortaya çıkması demek olduğu İzmirli tarafından ifade edilmiştir. Kıyası tercih edenin, tercihinden ve amelde daha üstün olmasından dolayı istihsân diye isimlendirilmesinin inkâr edilemeyeceğini belirtir.⁷⁷

İzmirli, İstihsana karşı olanların “Şer'i hüccetler Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas, İstihsan beşinci bir kısımdır. Bunu Ebû Hanîfe ve ashabının dışında şeriat dairesinde olan hiç kimse bilmiyor. Beşinci kısma bir delil ikame edilmiyor. Belki bu kısım nefsin meylini kabul etmek demektir. Kıyası istihsan ile terk heva ve şehvete tabi

⁷⁴ **İlm-i Hilâf**, ss. 48–49.

⁷⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 49.

⁷⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 49.

⁷⁷ **İlm-i Hilâf**, ss. 48–49.

olarak hücceti terk etmek demektir. Bu ise batıldır. İstihsan ile terk olunan kıyas şer’i hüccet değil midir? Eğer şer’i hüccet ise şüphe yok ki kıyas haktır. İstihsan haktan sonra yoldan çıkmadır. Kıyas batılsa terki vaciptir. Onun zikriyle nasıl iştilgal olunur?” diyebilecek kadar kötülemede ileri gittiklerini, hatta İmam Şâfî’nin bile “Kim istihsan yaparsa şeriat ortaya koymuştur” söylemiyle istihsânı inkâr konusunda aşırılığa kaçtığını belirtmiştir.⁷⁸

İzmirli, bu kötulemelerin “İstihsan ile amel eden şer’i delil olmadan bir hükmün müstahsen olduğunu ispat ediyor, o hükmü Şâri’den almadığı için hükmün Şarii oluyor” şeklindeki bir yanlış yorumlamadan kaynaklandığını ifade eder. Böyle bir eleştiriye cevaben İzmirli, İstihsanı bu anlamıyla kabul eden tek bir Hanefî bile olmadığını, istihsan karşıtlarının genel anlamda bütün kötulemelerinin Ebû Hanîfe’yi kavrayamamaktan kaynaklandığını belirtir.⁷⁹

4. Amel-i Ehli Medîne

İzmirli, Medine Halkının davranışlarını “Nesilden nesile Medine’de yaşayan toplumun miras aldığı davranış biçimleridir”⁸⁰ şeklinde tanımlamış, âlimlerin çoğunluğuna göre hüccet olmadığını ifade etmiştir.⁸¹

İzmirli bu konuyla ilgili İbnü’l Kayyım’ın araştırmasına eserinde yer vermiştir. İbnü’l Kayyım’a göre, Medine halkının amelinin naklî ve istidlâlî olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiştir.⁸² Hatta konuyla ilgili İbn Emirü’l-Hâcc’ın *et-Takrîr ve’t-Tahbîr*’deki açıklamalarına da değinmiştir.⁸³ Ancak biz burada özellikle İzmirli’nin Medine halkının amelinin diğer beldelerin amelinden farkı olmadığını görüşünü dile getirmek için yaptığı savunmaya değineceğiz.

İzmirli, öncelikle bu konunun Malîkî usul kitaplarında icmâ konuları arasında ele alınmasının sebebini açıklamıştır. O’na göre Medine Halkının Davranışı ile ümmetin icmâsı farklı şeylerdir. İcmâ, müçtehit imamların bir asırda dînî bir iş üzerine içtihat yönüyle fikir birliği etmeleri iken; Medine halkının davranışı da

⁷⁸ **İlm-i Hilâf**, ss. 49–50.

⁷⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 50.

⁸⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 54.

⁸¹ **İlm-i Hilâf**, s. 55.

⁸² **İlm-i Hilâf**, s. 58.

⁸³ **İlm-i Hilâf**, s. 61.

Peygamber Efendimize varıncaya kadar sonra gelen nesillerin önceki nesillere uymasıyla gerçekleşmiş bir fikir birliğidir. Her ikisinin de fikir birliği ile ilişkili olması, Malikî usul kitaplarında Medine halkının davranışlarının icmâ konuları arasında ele alınmasına sebep olmuştur.⁸⁴

Medine halkının davranışlarının diğer şehir halklarının davranışlarından farklı olmadığını ifade etmek için İzmirli şu hadisi inceler:

İmam Malik'in "*Medine körük gibidir, pisliği atar, temizini yerine koyar*"⁸⁵ hadisi şerifiyle istidlal ettiğinden bahsedildiğini ancak bu hadis ile istidlalin zayıf olduğunu İzmirli belirtir. Sebebini de şu şekilde ifade eder: "*İçtihadî hata nasıl pis olur? Hata eden müçtehit nasıl sevaba hak kazanır? Medineliler nasıl hatadan korunmuş olur?*"⁸⁶

İzmirli, Malikîler tarafından Medine'ye sahabenin toplandığı yer denilemeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü bütün âlimler Medine'de toplanmamış çeşitli sebeplerden dolayı başka memleketlere dağılmışlardır. Bu durumda Medine halkının davranışıyla Hicaz, Irak, Şam halkının davranışı arasında bir fark kalmaz. Bir yerde Müslüman âlimler ihtilaf ettiklerinde bazılarının davranışı geri kalan diğer kısım için hüccet olamaz. Davranışların ölçüsü Sünnet olduğu için, ihtilafın olduğu yerde hücceti belirleyen şey Sünnete uygunluğudur. Amelin ölçüsü sünnettir ancak Sünnetin ölçüsü amel değildir.⁸⁷

İzmirli, görüşlerin tercihinde sadece o alanda ehil olanların etkili olabileceğini, ashabın fazilet ve dinde önde oldukları gibi amelde de önde olduklarını belirtmiştir. Fetihlerin çokluğu sebebiyle birçok sahabe Medine'den ayrılmış, Irak, Kûfe, Basra, Şam gibi memleketlere dağılmıştır. Sahabelerin Medine'de buldukları süre içinde davranışları uyulmaya değer iken, Medine'den ayrılınca artık davranışlarının uyulmaya değer görülmeyip yalnız Medine'de kalanların davranışlarının üstün görülmesinin ne kadar yanlış olduğu da İzmirli tarafından eserde dile getirilmiştir.⁸⁸

⁸⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 55.

⁸⁵ Buhârî, Medine, 10.

⁸⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 55.

⁸⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 56.

⁸⁸ **İlm-i Hilâf**, ss. 56–57.

Bu konuda çok önemli bir husus daha vardır ki, o da İzmirli'nin İmam Mâlik'in bile Medine halkının davranışını bütün ümmeti bağlayıcı hüccet görmediği ifadesidir. İmam Malik “*Resulullah'ın ashabı memleketlere dağılmışlardır, her grupta diğerlerinde bulunmayan ilim vardır*” demiş ve hiçbir yerde “*Medine halkının davranışından başkasıyla amel etmek caiz değildir*” dememiştir. Bu sadece kendisinin seçmiş olduğu bir delildir; ancak bütün ümmeti bağlayıcı hüccet değildir.⁸⁹

5. Istislah/Maslahat-ı Mürsele

Bu konu başlığı altında illet, illetin kısımları, Mesâlih-i Mürsel'in hükmü, Şeriatin maslahata verdiği önem konularına değinilmiştir. İzmirli Istislah konusunda eserinde oldukça ayrıntılı açıklamalara yer vermiş ve yine birçok âlimin konuyla ilgili açıklamalarını incelemiş ve eserine almıştır. Bu konu çok ayrıntılı biçimde ele alındığı için biz bazı önemli gördüğümüz açıklamaları vermekle yetineceğiz.

İzmirli, Istislahın Gazâli'nin tabiri olduğunu, Malikîlerin ise bu delil karşılığında Mesâlih-i Mürsele tabirini kullandıklarını öncelikle belirtmiştir.⁹⁰ Ardından Istislahın gerektirdiği öncüller hakkında çok kısa bir hatırlatma yapmıştır. Burada kıyasın rükünlerini; asıl, aslın hükmü, fer ve illet olarak sıraladıktan sonra kıyasın gerçekleşmesi için bu rükünlerin bazı şartlara sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Bu şartlar; hükmün bir illeti olup onu akıl kavramalı, sonra bu illet başka bir mahalde bulunmalıdır. Bu iki şarttan biri bulunmazsa hüküm başkasına geçmez. Yine fer için de aslın illeti bulunmalıdır.⁹¹

İzmirli, illeti “Nassın hükmüne işaret ve delil kılınan vasıf” olarak tanımlamıştır.⁹² Eserde, illetin maksatlar bakımından kısımları anlatılırken Şârîin şeriatı va'z etmede üç maksat gözettiğine değinilmiş ve bunlar zorunlu maksatlar, ihtiyaca yönelik maksatlar ve tamamlayıcı maksatlar olarak sıralanmıştır.⁹³

⁸⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 57.

⁹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 62.

⁹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 62.

⁹² **İlm-i Hilâf**, s. 62.

⁹³ **İlm-i Hilâf**, s. 65.

Zorunlu maksatlar, dinin, nefsin, neslin, malın ve aklın korunması olmak üzere beştir.⁹⁴ Bu beş aslı korumayı sağlayan her şey maslahattır yani iyidir. Beş aslı ortadan kaldıran her şey de mefsedet yani kötüdür. Mefsedeti ortadan kaldırmak da maslahattır.⁹⁵

İhtiyaca yönelik maslahatlar ibadetler, âdetler, muameleler ve cezalarda geçerlidir.⁹⁶ Eserde açıklanan ihtiyaca yönelik maslahatlardan bir örnek verecek olursak; mesela küçük kız ve oğlanın evlendirilmesinin velinin iznine bağlanması bu kısımdandır. Veliyi ileri sürmek bir zorunluluk değildir, ancak gelecekte olması istenen iyiliği sağlamak için bir ihtiyaçtır.⁹⁷

Tamamlayıcı veya güzelleştirici maslahatlarla da güzel ahlak korunmuş olur. Örneğin, israftan uzak durmak ya da nafil ibadetlerle Allah'a yaklaşmak bu gruptandır.⁹⁸

İzmirli, bu üç grup maslahatın her birinin tamamlayıcı ve destekleyicileri olduğunu ifade etmiş ve bunların yokluğunun asıl hikmete zarar vermeyeceğini de açıklamıştır.⁹⁹

Eserde, şeriat açısından bu tamamlayıcılarla ilgili önemli bir şarta da değinilmiştir. Bu şart, tamamladığı şey batıl olunca tamamlayıcının da batıl olmasıdır.¹⁰⁰ Mesela nefsin korunması önemlidir, zorunludur. Kişiliği korumak ise güzelleştiricidir. Necasetler kişiliği korumak için meşru kılınmıştır. Eğer nefsi korumak zorunluluğu pisliği yemeyi gerektirirse pisliği yemek üstün olur.¹⁰¹ Şeriate zorunlu maksatlar, ihtiyaca yönelik maksatlar ile tamamlayıcı maksatlar için asıldır. Zorunlu maksatların mutlak olarak bozulması düşünülse, bu durumda diğer maksatlarda bozulmuş olur.¹⁰²

⁹⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 66.

⁹⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 67.

⁹⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 68.

⁹⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 68.

⁹⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 68.

⁹⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 69.

¹⁰⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 70.

¹⁰¹ **İlm-i Hilâf**, s. 71.

¹⁰² **İlm-i Hilâf**, s. 71.

Amaca ulaştırma bakımından illet beş kısıma ayrılır.¹⁰³ Birincisi amaca kesin olarak ulaştıran illettir. Örnek olarak sahih ve nâfiz alışveriş gibi. Bunun geçerli oluşunun hikmeti ortadan kaldırılması istenen ihtiyaçtır.¹⁰⁴

İkincisi, amaca zannî olarak ulaştıran illettir. Buna kısas örnek olarak gösterilmiştir. Kısasta amaç insanlardan kan dökmeye çalışanlar ile kötülüğe yönelenleri korkutmaktır. Çoğu insan kısas sebebiyle öldürmekten çekinir. Bazı insanlar da kısastan korkmayıp yine de öldürmeye yönelebilir.¹⁰⁵

Üçüncüsü, amaca şüphe yoluyla ulaştıran illettir. Örneğın içki haddi. Bu cezanın geçerli olmasına uygun olan hikmet, içki yüzünden aklî melekelerin giderilmesi kötülüğünü ortadan kaldırmaktır. Ancak böyle bir cezaya rağmen yine de birçok insan içmeye devam edebilir. Çünkü içki içme arzusu bu cezadan daha güçlüdür. Bunun sebebi de cezada toleranslı davranılmasıdır. Böyle davranılmazsa kabahat de işlenmez.¹⁰⁶

Dördüncüsü, istenilene vehim yoluyla ulaştıran illettir. Menopozdaki kadının nikâhı bu türe girer. Nikâhtaki hikmet, neslin korunmasıdır. Ancak menopozdaki kadının nikâhı bu hikmete nadir olarak ulaştırır.¹⁰⁷

İzmirli, ilk iki illetin kabul edilmesi hakkında ittifak olduğunu, üçüncü ve dördüncü illet hakkında ise tartışma olduğunu, cumhura göre ise caiz olduğunu belirtmiştir. Şüphe yoluyla istenilene ulaştıran illeti şeriatta örneğinin olmadığını, bu çeşit illete örneğın takribi olarak verilebileceğini de ifade eder.¹⁰⁸

Beřincisi, amaca kesinlikle ulařtırmayan illettir.¹⁰⁹

Çoğunluk âlimlerin görüşüne göre İstislâh kesinlikle muteber değıldir. Bir diğeri görüş de istislâhın kesinlikle muteber olduğı görüşüdür.¹¹⁰ İzmirli, İmam

¹⁰³ **İlm-i Hilâf**, s. 74.

¹⁰⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 74.

¹⁰⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 74.

¹⁰⁶ **İlm-i Hilâf**, ss. 74–75.

¹⁰⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 75.

¹⁰⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 75.

¹⁰⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 75.

¹¹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 95.

Malik'ten meşhur olan görüşün de bu olduğunu ancak Kurtubî'nin, bu görüşün İmam Malik'e ait olduğunu kabul etmediğini belirtmiştir.¹¹¹

Bir diğer görüşe göre de maslahat hem zorunlu, hem küllî/genel ve hem de kesin olursa hüccet olur. Bu da Gazâlî ve Beydâvî'nin tercihidir.¹¹²

Usulcülerin çoğunluğu ıstıslâhı kabul etmedikleri halde fukahanın büyük çoğunluğu hüküm istinbatı konusunda genellikle ıstıslâhı dikkate almışlardır. Bu görüşü destekleyen sahabe hayatından örnekler eserde sunulur. Hz. Ömer içtihatlarının çoğunda böyle maslahatlara dayanmıştır. Kıtık senesinde hırsızlık haddini düşürmesi, zina yapanlardan birisi Rûm diyarına kaçıp Hristiyan olduktan sonra, zina suçunda sürgün cezası uygulamaktan vazgeçmesi, yine Hz. Ebûbekir zamanında, Hz. Ömer'in halifeliğinin başlangıcında tek lafızla üç talak, tek talak iken Hz. Ömer'in bunu da üç talak kılması örnek olarak verilebilir. Hz. Ömer'in bu içtihatlarının bir kısmını bütün âlimler, bir kısmını bazı âlimler uygun bulmuşlardır.¹¹³

İzmirli, bu görüş farklılıklarını dile getirdikten sonra kendisi maslahatı tarif eder ve şeriat açısından maslahatını önemi hakkında da açıklamalarda bulunur. Ona göre maslahat “Örfi olarak huzur ve faydaya götüren sebep” demektir. Şer'i ıstılahta ise “İbadetlerden ya da adetlerden şeriatın maksatlarına götüren sebep” demektir.¹¹⁴

Şeriatın maslahata verdiği önem hakkında da müellifimiz dikkat çekici açıklamalarda bulunur. Fiillerin hüküm ve maslahatlara dayandığını, Allahû Teâlâ âlemlerin en zengini olduğu için bu hüküm ve maslahatların ilahi faydaya değil de mükelleflerin faydasına bağlı olduğunu, maslahata uymanın Cenab-ı Hakk'ın kulları üzerine bir üstünlük bağışlaması olduğunu ifade etmiştir. Eserde, maslahatı ya da faydayı kapsamayan hiçbir ayetin olmadığı ve bundan dolayı şeriatın toplumun maslahatlarını gözetlemiş olduğu vurgusu yapılmıştır. Örnek olarak da selem ve icarenin maslahata uymak için caiz görüldüğü müellif tarafından ifade edilmiştir.

¹¹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 95.

¹¹² **İlm-i Hilâf**, s. 95.

¹¹³ **İlm-i Hilâf**, ss. 98–99.

¹¹⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 101.

Şufanın vacipliği, komşu hakkına dikkat etme, selem ve icarenin caiz olması insanların maslahatına uymak içindir.¹¹⁵

Maslahata riayetın nass ve icmanın önüne alınması hususunda müellif, bazı âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Biz İzmirli'nin, Necmüddin Tufi'den aldığı açıklamaların bir kısmına yer vereceğiz.

Şer'i hükümler, toplumun hayatî faydalarındandır. Çünkü malların, kan ve namusların korunması hep hayatî maslahatlardandır. Bunları korumadan hayat mümkün olmayacağına göre Allahu Teâlâ'nın şer'i hükümlerde toplumun maslahatlarına dikkat ettiğinden hiçbir şüphe yoktur. Maslahata uymak nass, icmâ ve diğer şer'i delillere uygun olursa buna denilecek bir şey yoktur. Şer'i delil ile maslahat arasında teâruz olursa tahsis ve beyan yoluyla, takdim suretiyle araları bulunur.¹¹⁶

Necmüddin Tufi'ye göre sünnette maslahatlar sebebiyle nasslara aykırılık gerçekleşmiştir. Örneğin Hz. Peygamber Hz. Âişe'ye *“Eğer kavminin İslam ile müşerref olması daha yeni olmasaydı Kâbe'yi yıkar ve Hz. İbrahim'in temelleri üzere bina ederdim”*¹¹⁷ buyurmuşlardı. Peygamber Efendimiz insanların maslahatlarına dayanarak bundan vazgeçmiştir.¹¹⁸

Yine Tufi'ye göre sahabe de maslahatlara uymaya bağlı olarak nassları terk etmişti. Sahabe hastalık, susuzluk gibi sebeplerle teyemmümün caiz olacağı hususunda icma etmişlerdi. Ancak İbn Mesud bu icmaya karşı gelmiştir.¹¹⁹

İzmirli, Tufi'nin, maslahatlar ile mefsedetler çatıştığında bunun için sunduğu çözüm önerilerine de değinmiştir. Maslahatlar ve mefsedetler çatışırsa; eğer hüküm sırf maslahatı içeriyor ve maslahatta tek ise istenen gerçekleşir, maslahat birden fazla olursa hepsini elde etmek mümkünse istenen yine gerçekleşir. Hepsini elde etmek mümkün olmadığında, mümkün olan elde edilir. Maslahatı elde etme hususunda özür

¹¹⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 102.

¹¹⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 102.

¹¹⁷ Buhârî, İlim 48.

¹¹⁸ **İlm-i Hilâf**, ss. 102-103.

¹¹⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 103.

olur ise şu yol izlenir: önem dereceleri eşit olmazsa en önemlisi elde edilir. Önem dereceleri eşit ise biri seçilir. Bir töhmet vaki olursa kura ile seçilir.¹²⁰

Tufi'ye göre, hüküm sırf mefsedeti kapsadığı zaman mefsedet tek ise kaldırılır. Mefsedet birden fazla ise kaldırılabilirse hepsi kaldırılır, hepsinin kaldırılması mümkün değilse mümkün olan kaldırılır. Mefsedetin kaldırılması sıkıntılı olursa mefsedetler farklı derecelerde ise en büyüğü kaldırılır.¹²¹

Tek bir işte maslahat ve mefsedet toplandığında, maslahatı elde etmek ve mefsedeti ortadan kaldırmak mümkünse istenen gerçekleşir. Bu mümkün olmazsa ve maslahatı elde etmekle mefsedeti ortadan kaldırmak eşit öneme sahipse bunlardan en önemli olan işlenir. Maslahatı elde etmekle mefsedeti ortadan kaldırmak eşit olursa, ya seçimle veya kura ile biri tercih edilir.¹²² İzmirli, Tufi'nin (V. 716) bu görüşlerinin pek çok problemin çözümünü kolaylaştırdığını ifade eder.¹²³

6. Örf (Avâid)

İbn Hümâm'ın (V. 861) *et-Tahrîr* adlı eserinde âdet; “aklî bir bağlantı ve ilişkisi olmaksızın sürekli tekrarlanan şeydir” sözleriyle tarif edilmiştir.¹²⁴ İzmirli de âdeti; “gönüllere yerleşen, fitratı bozulmamış sağlıklı düşünen kimseler tarafından kabul görmüş sürekli tekrar edilen işler” olarak tanımlamıştır. Âdetin çoğulu avâiddir. Örf, âdet kelimesiyle içerik itibariyle aynıdır. Hatta bu iki kelimenin çoğu zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülür. İzmirli'ye göre örf, “toplumsal aklın yaygınlığını onayladığı ve toplumun genelinde kabul edilen şeydir.”¹²⁵ İnsanların alıp vermede ve aralarındaki çeşitli toplumsal ve kişisel ilişkilerde teâruf ve teâmül istilahları gibi örf yerine geçen tabirler de kullanılır.¹²⁶

Örf, iki çeşittir: Biri ortaya koyucusu belli olmayan, toplumun çoğunluğunun kabul ettiği genel örf; diğeri de az sayıda kişi ya da gruplar arasında kabul edilen

¹²⁰ **İlm-i Hilâf**, ss. 103-104.

¹²¹ **İlm-i Hilâf**, s. 104.

¹²² **İlm-i Hilâf**, s. 104.

¹²³ **İlm-i Hilâf**, s. 104.

¹²⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 110.

¹²⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 109.

¹²⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 110.

düşünce ve uygulamaları içeren özel örfdür. İlim ehlinin kendi aralarında ortaklaşa kullandıkları ıstılahlar özel örf örneği gösterilebilir.¹²⁷

İzmirli farklı mezheplerin âdet hakkındaki görüşlerine yer vereceğini ve ihtilaf ettikleri hususları ortaya koyacağını beyan etmekte, bu cümleden olarak Hanefî fukahâsının, İbn Kayyim, Şâtıbî ve Şâfiî fukahâsının eserlerinden onların örf ve âdet anlayışlarını nakletmeye çalışmaktadır¹²⁸.

Hanefî kitaplarında fikhî meselelerin birçoğunda örf ve âdetin önemli bir kriter olarak kabul edildiği görülür. Bu yüzden Hanefî imamları örf ve âdetle ilgili bazı kurallar geliştirmişlerdir. Örneğin hakkında nass bulunmayan şer'î bir hükmü ispatlamak için örf ve âdetin hükümde esas kılınacağı belirtilmiştir. İnsanların gelenek haline getirdikleri meşru düşünce ve uygulamaları, hakkında başka güçlü delil bulunmaması durumunda kendisiyle amel edilmesi vacip olan delillerden biri olarak kabul edilmektedir. Zamanın değişmesiyle birlikte örf ve âdete dayanan cüz'î hükümlerin değişmesi de kaçınılmaz olur. Şekk gününde oruç, bu orucu tutmayı âdet edinmiş kişi için mekruh değildir. Kâdı, bu görevinden önce daima kendisinden hediye aldığı kimseden, alışkanlığından fazla olmamak şartıyla hediye kabul edebilir.¹²⁹ Kısacası örf ile sabit olan şey nass ile sabit bir hüküm gibi kabul görmektedir.¹³⁰

Hanefî fukahâsının örf ve âdete ilişkin görüşlerine yer verdikten sonra İzmirli, akabinde Hanbelî imamlardan İbnü'l Kayyim'ın (V. 751) konu ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. İbnü'l Kayyim'a göre, örf ve âdetin değişmesiyle fetva da değişir. Konuyla ilgili şöyle bir açıklayıcı örnek de vermiştir: Mesela birisi “dâbbeye binmeyeceğim” diye yemin etse o kişinin yaşadığı yerde “dabbe” tabiri eşek için kullanılıyorsa yemin eşeğe, at için kullanılıyorsa yemin ata has olur. Örf çoğu zaman konuşma yerine geçer. Kira akdi düzenlemeksizin hamama girmek, girmeye izinli olduğu evde su içmek, yastığa yaslanmak, bir adamın evine gidince kapı çalmak örfün konuşma yerine geçtiği durumlara örnektir.¹³¹

¹²⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 110.

¹²⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 111.

¹²⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 111.

¹³⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 112.

¹³¹ **İlm-i Hilâf**, s. 112.

Daha sonra Şatibî'nin örf anlayışına yer veren İzmirli, Şatibî'nin (V. 790) *Muvafakât'ında* sorumluluğun, mükelleflerin adetlerinin düzenliliğine dayandığını ifade etmiştir.¹³² İzmirli, Şafîi usulcüsü Kâdî Hüseyin'den nakil ile Şafîilerin örf-âdet anlayışlarına da yer verir. Bu bağlamda onun, fikhın üzerine bina edildiği esaslardan birinin örf olduğu görüşünü paylaşır.¹³³ Yine aynı konuda Şafîi usulcüsü Sübkî (V. 771) ve Şîrâzî'nin (V. 476) eserlerine atıfta bulunur.¹³⁴

Farklı mezhebe mensup usulcülerin görüşlerini naklettikten sonra İzmirli, bu farklı görüşleri değerlendirmeye çalışarak şu sonuçlara ulaşmıştır: Ameli örf yani teamül ve tearuf diye bilinen ve uygulanan gelenek, Şafîilere göre hüccet (delil) değildir.¹³⁵ Hanefilere göre ise örf bazen genel hükmü bile tahsis edebilen bir delildir.¹³⁶

İzmirli eserinde farklı mezheplerin örf hakkındaki düşüncelerini ifade ettikten sonra Hanefîlerin örf için öne sürdüğü şartlara ve Hanefî mezhebinin bu konu hakkındaki görüş farklılıklarına da değinir.

Hanefîlere göre örf ve âdetin esas kabul edilmesi için iki şart vardır. Birincisi, âdetin yaygın ve düzgün olması, ikincisi ise örfün yeni çıkmış olmaması yani belli bir geçmişe dayalı olması gerekir.¹³⁷

Hakkında nass bulunan konularda örf ve âdet ile nass çeliştiğinde nasıl davranılması hususunda Ebu Hanife ile İmam Muhammed aynı görüşte iken, Ebu Yusuf bu görüşün zıddını muteber görmektedir.

Ebu Hanife ile İmam Muhammed'e göre örf ve adet ile nass çeliştiğinde nassa itibar edilir. Nass örften daha kuvvetli bir delil olduğu için kuvveti düşük delil karşısında terk edilmez.¹³⁸

İmam Ebu Yusuf'a göre ise böyle bir durumda örf geçerli ve muteber olur. Sebebi ise örf ve adet değiştiğinde, örfe ve âdete bağlı olan nassın hükmünün de değişecek olmasıdır. Mesela ribevi mallardan (altın, gümüş, buğday, arpa, tuz,

¹³² **İlm-i Hilâf**, s. 113.

¹³³ **İlm-i Hilâf**, s. 115.

¹³⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 116.

¹³⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 116.

¹³⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 116.

¹³⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 116.

¹³⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 116.

hurma) nassa göre altın ile gümüşün terazi ile alınıp verilmesi, diğer dördünün ölçü ile olması gerekir. Ancak örf buna aykırıdır. Bu durumda Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre örf itibar edilmemelidir. Örneğin hurma ile tuzun terazi ile alınıp verilmesi şeriate aykırıdır. Ebu Yusuf'a göre ise bu durumda örf ve teamül esas alınmalıdır. Çünkü Hz. Muhammed döneminde altı eşya hakkındaki nass insanların örf ve adetlerine göre varid olmuştur.¹³⁹

İzmirli ise, Ebu Yusuf'un görüşünün tercihe şayan olduğunu belirtir. Ebu Yusuf'un görüşünün, nassı yorumlama olduğunu, nassa aykırı örf ile amel edilmesi anlamına gelmeyeceğini belirtir.¹⁴⁰ Sonuç olarak örf, kendisiyle nassın tahsis edildiği, kıyasın terk edildiği bir hüccettir.¹⁴¹

7. Şer'u Men Kablenâ

İzmirli, burada konuyla ilgili geçmiş şeriatlerden hükmünün ortadan kaldırıldığına delil olmayan, ayet ya da hadislerde bize farz kılındığı belirtilmeksizin sadece hikâye şeklinde geçen Hz. Muhammed'in şeriatî tarafından da kabul olunmayan şeriatler ile amel edilip edilmeyeceği hususunu ele alır. Bu konuda ihtilaf olduğunu belirtir.¹⁴²

Eserde konuyla ilgili Peygamber Efendimizin, peygamberliğinden önce geçmiş peygamberlerden birinin şeriatî ile sorumlu olup olmadığı konusunda farklı görüşlere yer verilmiş, bir gruba göre sorumlu görülürken başka bir gruba göre de sorumlu olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴³

Peygamberimiz, peygamber olduktan sonra kendisinin ve ümmetinin sorumlu olup olmadığı hususunda da mezhepler arasında ihtilaf vardır. Hanefilerin çoğunluğuna, Şâfîîlerin geneline mütekellîmden de bir gruba göre Peygamberimiz geçmiş bu şerâitlerin hükümleri mensûh olmadığı sürece sorumludur. Ancak geçmiş

¹³⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 117.

¹⁴⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 117.

¹⁴¹ **İlm-i Hilâf**, s. 118.

¹⁴² **İlm-i Hilâf**, s. 119.

¹⁴³ **İlm-i Hilâf**, ss. 119-120.

şeriatlerin hükmünün kaldırıldığına dair delil olursa, geçmiş şeriatin hükmü artık geçerli olamaz.¹⁴⁴

Kelamcı Hanefî âlimlerin çoğunluğu ve bir grup Şâfiî'ye göre Peygamberimiz geçmiş şeriatlerle sorumlu değildi.¹⁴⁵ İzmirli konuyla ilgili Gazâlî, Mâtürîdî, Kâdî Ebû Zeyd, Şeyheyn yani Fahru'l-İslâm ve Şemsü'i-eimme'nin görüşlerine yer vermekte özellikle müteahhirîn ulemâsının nesh olmadığı sürece Muhammed ümmeti için de bağlayıcı delil olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁴⁶ Eserde geçmiş ümmetlerin şeriatinin bağımsız bir delil olmadığı belirtilmiş ve bazı hükümlerin geçmiş şeriatlerden alındığına dair örnekler verilmiştir.¹⁴⁷ Örneğin, erkek ile kadın arasında kısasın cereyan edeceğini Ebu Yusuf, "*Onda (Tevratta) üzerlerine şöyle yazdık: cana can, göze göz...*"¹⁴⁸ ayetinden çıkarmıştır.¹⁴⁹ Eserde verilen bir diğer örnek de İmam Muhammed'in suyun mühâyee¹⁵⁰ yoluyla taksim edilmesinin cevazını, "*İşte bir dişi deve! Onun belli bir gün su içme hakkı var, sizin de belli bir gün su içme hakkınız vardır*"¹⁵¹ ayetinden çıkarmasıdır.¹⁵²

8. Kavî-i Sahâbî

İzmirli, bu bölümde sahabe görüşünün hüccet olup olamayacağı konusunu ele almış, bu konuda farklı mezheplerin görüşlerine yer vermiş, bazı âlimlerin konuyla ilgili açıklamalarına değinmiştir. Bu başlık altında nakillere de değinmiş ancak kendine ait fazla görüş bildirmemiştir.

Sahabinin görüşünün başka bir müçtehit sahabî için hüccet olmayacağı konusunda tartışma yoktur. İhtilafli olan konu bir sahabî görüşünün sahabî olmayanlara hüccet olup olmayacağıdır.¹⁵³

¹⁴⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 120.

¹⁴⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 120.

¹⁴⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 120-121.

¹⁴⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 121.

¹⁴⁸ Mâide, 5/45.

¹⁴⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 121.

¹⁵⁰ İzmirli, "mühâyee" kelimesini eserin dipnotunda "menfaatin taksimi" olarak tanımlamıştır. (bkz. s. 121)

¹⁵¹ Şu'arâ, 26/155.

¹⁵² **İlm-i Hilâf**, s. 121.

¹⁵³ **İlm-i Hilâf**, s. 122.

Sahabîden olmayan müçtehide sahabî görüşünün hüccet olup olmaması konusunda üç görüşe yer verilmiştir. Sahabe görüşünü kesinlikle hüccet kabul etmeyenler, sahabe görüşünü kıyasla anlaşılın ya da anlaşılmasın kesin hüccet görenler, sahabe görüşünü kıyas ile anlaşılamayan olaylarda kıyasın önüne alınan hüccet olarak görürler.¹⁵⁴

İzmirli, bazı usulcülerin sahabe görüşü hakkındaki çeşitli düşünceleri şu şekilde değerlendirdiklerini ifade etmektedir:

1. Hocasını taklit etmek vaciptir.
2. Raşit Halifeleri taklit vaciptir.
3. Raşit halifeler ve İbn Mesûd, Muaz b. Cebel gibi müçtehit sahabileri taklit vaciptir.
4. Sahabî fetva ehlinde ise ve akranlarından biri de ona muhalif olmamışsa, böyle bir sahabiye taklit vaciptir.
5. Asla taklit caiz değildir. Şâfiî'nin yeni görüşü böyledir.
6. Sahabe görüşü yaygınlaşmış ve ona muhalif kimse çıkmamışsa o zaman taklit caiz olur, yoksa olmaz.¹⁵⁵

İzmirli, *Keşf* sahibinin konuyla ilgili açıklamalarına değinmiş, bu âlimimizin sahabeyi taklit hususunda üç Hanefî imamından yani Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'den açık bir rivayet olmadığı görüşüne değinmiştir.¹⁵⁶ Bu konuyla ilgili bazı örneklere eserinde yer vermiştir. Bu örneklerden biri şöyledir:

İmameyn, ecîr-i müşterekin¹⁵⁷ elindeki korunması mümkün olanı hırsızlık gibi sebepten dolayı helak etmesi durumunda tazmin edeceğini söylemiştir. Bu durumda tazminatın vacip olacağı Hz. Ömer ve Hz. Ali'den rivayet edilen sözlere dayandırılmaktadır. Çünkü Hz. Ali mallarını korumak için terzi ve çamaşırçı gibi ecîr-i müşterek hakkında tazminatla hükmederdi. Ebû Hanîfe ise kendi içtihiyatıyla bu

¹⁵⁴ **İlm-i Hilâf**, ss.122-123.

¹⁵⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 123.

¹⁵⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 123.

¹⁵⁷ İzmirli, eserine koyduğu dipnotta bu kavramı "hamal, terzi gibi kiracıdan başkasına işlememek şartıyla sınırlandırılan ecîr" olarak tanımlıyor. (bkz. s.125).

rivayete muhalefet etmiş ve ecâr-i müşterekin tazminle mükellef olmadığı görüşünü dile getirmiştir.¹⁵⁸

İzmirli, sahabeyi taklit hususunda Pezdevî'nin açıklamalarına da değinmiştir. Bu açıklamalara göre önceki ve sonraki dönem Hanefiler kıyasla kavranamayan yerde sahabi görüşünün taklit edilmesi hususunda ittifak etmişlerdir. Mesela Hanefiler hayzın en az süresi için üç; en çok süresi için de on günü belirlemişler ve bunu Enes b. Malik ile Osman b. Âs'dan nakledilen bir rivayete dayandırmışlardır. Oysa hayzın en uzun süresinin kırk gün olduğu, Hz. Ali ve İbn Mesud'dan rivayet edilmiştir.¹⁵⁹

İzmirli bu konunun sonunda sahabiler arasında yaygınlık kazanıp kabul edilmiş olan hükmün sukûti icmâ konumunda olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰

9. Sedd-i Zeraî'

İzmirli, zerâyı "vesile" olarak tanımlamıştır. Zerîanın çoğulu zerâyîdir. Sedd-i Zerâyî ise "Kötülüğü ortadan kaldırmak için kötülüğe vesile olan şeyleri ortadan kaldırmaktır." Sedi zerâyî delili, daha çok İmam Malik'in mezhebinde yaygınlık kazanmıştır.¹⁶¹

İzmirli, Sedd-i Zerâyî hakkındaki görüşleri iki kısımda incelemiştir: Birinci kısımda İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel'in görüşünü, ikinci kısımda ise Ebû Hanife ve Şafînin görüşü ele almıştır.

Maliki ve Hanbelîler Sedd-i Zerâî'yi müctehitlerin delillerinden biri olarak kabul ederler. Zahirde mubah olup kendisiyle yasak olan fiile ulaşılan konunun şeriat açısından yasak olduğu düşüncesindedirler. Hanefi ve Şâfîlere göre ise böyle bir konu yasak değildir yani zerâ engellenemez.¹⁶²

Bu konu başlığı altında dinî delilleri açıklayan İzmirli'nin konuyla ilgili birçok eseri incelediği anlaşılmaktadır. Yeri geldikçe biz de İzmirli'nin bu eserlerden aldığı görüşlere değineceğiz.

¹⁵⁸ **İlm-i Hilâf**, ss. 124-125.

¹⁵⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 126.

¹⁶⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 126.

¹⁶¹ **İlm-i Hilâf**, s. 130.

¹⁶² **İlm-i Hilâf**, s. 131.

İzmirli, Maliki İmamlarından el-Kârâfi'nin *Şerhu Tenkîhu'l-Fusûl ve Furuk* adlı eserindeki açıklamalarını incelemiş ve Kârâfi'ye göre sedd-i zerâyînin Maliki mezhebine mahsus olmadığını ifade etmiştir. Sebep olarak ise zerâyînin üç çeşide ayrılması gösterilmiştir. Bu kısımlara kısaca değinecek olursak:

1. Müslümanların helakına sebep olacağı için onların yollarına kuyu kazmak ya da Allah'a sövülmesine sebep olacağından, Allah'a küfredeceğini bildiği kimsenin yanında putlara sövmek gibi ümmetin yasaklanması hususunda icmâ ettiği zerâ.

2. Üzüm yetiştirme ya da evlerde komşuluk gibi ümmetin ortadan kaldırılmaması hususunda icmâ ettikleri zerâ'. İçki üretme korkusundan dolayı üzüm üretmenin, zina korkusundan dolayı bir apartmanda ya da otelde oturmanın icmâ ile engellenemeyeceği gibi.

3. Bu kısım zerîâda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Daha önceden beş dirhem karşılığında satın alınan bir malın daha sonra bir ay vade ile on dirhem karşılığında vadeli satılması bu ihtilafı kısma örnektir. Bu örnekte İmam Mâlik alışverişe ribâ karıştığı görüşündedir.¹⁶³

Başkaları Mâlikîlere karşı çıkmasına rağmen, Mâlikîler zerîâyı yasaklamışlardır. Sonuç olarak sedd-i zerâyî başka mezheplerde de varsa da Mâlikîlerde hepsinden fazladır.

Mâlikîler zerîâyı yasaklarken, Hânefililer ve Şâfiîler engellemeyerek buyû-ı âcâl örneğinde olduğu gibi işi zahiri üzerine hamlediyorlar. Yani olayın alışveriş şeklinde oluşunu dikkate alıyorlar.¹⁶⁴

Bu mezhep farklılıklarına değinildikten sonra İzmirli, hükümlerin ortaya çıkışlarını iki kısımda inceler. Birincisi mekâsittir. Mekasit iyiliğe de kötülüğe de götüren yollar olduğu için hem iyiliği hem kötülüğü içerir. İkincisi mekâsıda götüren yol anlamında kullanılan vesâildir. Vesâilin hükmü haram da olsa helal de olsa vesile olduğu şeyin hükmü gibidir. Ama hükümde mekâsittan daha alt derecededir. Maksada değer vermek ortadan kalkınca vesilenin değeri de düşer.

¹⁶³ **İlm-i Hilâf**, ss. 131-132.

¹⁶⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 136.

Bazen de harama vesile olan şey, tercih edilen maslahata götürdüğünde haram olmaz. Örneğin başkasının malını yemesi haram olan kimseye bir kadınla zina etmemesi için mal vermek. Bu tür durumlarda İmam Mâlik'in zengin olmayı şart koşması ifade edilmiştir. Malı vermek günaha vesile olsa da, maslahat ile ortaya çıkan sonuç mefsedete tercih edilmeye daha layık olduğu için malı vermekle yükümlü olunur.¹⁶⁵

Burada bir örnek üzerinden dikkati çeken birkaç önemli açıklama yapıldığını görüyoruz. Örnek şudur: Yönetime isyan etmenin ibadetlerdeki ruhsatlara sebep olması ile bu ruhsat sebeplerine yakın olması arasında fark vardır. Yani isyankârlık ruhsatlara sebep olmaz. Bu yüzden isyancı seferde olduğu zaman namazı kısaltamaz, orucu bozamaz. Çünkü bu ruhsatların sebebi seferdir. Ancak bu şekildeki bir sefer, yönetime isyan olduğu için ruhsata uygun değildir. Ruhsatlar isyan etmeye göre düzenlendiğinde bu durum isyankârlığı çoğaltmaya teşvik olur. Ama isyancının ruhsatların sebeplerine yakınlığı icmâen yasaklanamaz.¹⁶⁶ Örnek olarak: Asi ve günahkâr insanlara su bulamadıklarında teyemmüm; oruç tutmak rahatsızlıklarını artırdığında orucu bozmak câiz olur. Çünkü asi kişinin suyu bulamaması isyan değildir. İsyân burada sebebe yakındır ancak sebep değildir.¹⁶⁷

İzmirli, Hanbelî imamlarından İbnü'l-Kayyimel-Cevziyye'nin sedd-i zerâî' hakkındaki değerlendirmelerine eserinde yer vermiştir. Bu değerlendirmeden çıkan sonuç şudur: Allah Teâlâ bir şeyi haram kıldığında haram kıldığı şeyin sınırlarına yaklaşmayı engellemek ve o şeyin haramlığını belirlemek için ona ulaştıran yolları da haram kılmıştır. Eğer o şeye ulaştıran vesileleri mübah kılrsa, bu mübahlık haramı bozar ve insanları da onu işlemeye yönlendirmiş olur. Allah'ın (c.c.) hikmeti ise bundan uzaktır.¹⁶⁸

İzmirli, İbnü'l Kayyim el-Cevziyye'nin de zerâî'yi kısımlarına ayırdığını eserinde ifade etmiştir. Ancak biz özellikle verdiği örneklere değinmek istiyoruz. Ele

¹⁶⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 133.

¹⁶⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 134.

¹⁶⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 134.

¹⁶⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 135.

alınan örneklerden biri şu ayet-i kerimedir: “Onların, Allah’ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sora onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah’a söverler...”¹⁶⁹

Bu ayetten anlaşıldığı üzere Allahu Teâlâ müşriklerin ilahlarına sövmeyi yasaklıyor. Yasağın sebebi, bu davranışın Allahu Teâlâ’ya sövülmesine vesîle olması ve Allah’a sövülmesini terk ettirme maslahatının müşriklerin ilahlarına sövülme maslahatından daha üstün bulunmasıdır.¹⁷⁰

Konuyla ilgili bir diğer ele alınan örnek de şu âyettir: “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.”¹⁷¹ Cuma namazından vazgeçmeye vesile olmasın diye ezan vaktinde alışveriş bu ayetle yasaklanmıştır.

Burada İslam dininin bazı hükümlerinden bahsedilmiş ve bunların sedd-i zerâyî cinsinden olduğu ifade edilmiştir. Fazlalık anlamına gelen ribâ, sarhoş edici içki türünün içilen tek damla içki, namahrem bir kadınla yalnız kalma, kabirlerin üstüne mescit inşa etme, kabirlerin üzerinde namaz kılma, namazda heykel ve resimlere karşı yönelme, güneşin doğuş ve batış vakitlerinde namaz kılma, katili mirastan men etme ve harp sırasında el kesme cezasını uygulama gibi eylemler Seddi zerâyîye örnek gösterilebilir.¹⁷²

İzmirli, sedd-i zerâyî konusunda Hanefilerle Şâfilerin aynı görüşte olduklarını; Mâlikîlerin ise bu konuda farklı düşündüklerini belirtmiş, harama götürmesi kesin olan zerâyî herkesin yasakladığını söylemiştir.¹⁷³

Sedd-i Zerâyî’yi kabul edenler hiyel (çıkış yolu) kapısını kapatırlar, kabul etmeyenler ise hiyel kapısını açarlar.¹⁷⁴ Konuyla ilgili İbrahim eş-Şatıbî’nin “Muvafakat” adlı eserindeki açıklamalarına değinilmiş, ona göre zerîâ ve hiyel kurallarının “sonuçlara bakmak” için ortaya çıktığı ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Bir işte

¹⁶⁹ En’âm, 6/108.

¹⁷⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 137.

¹⁷¹ Cum’a, 62/9.

¹⁷² **İlm-i Hilâf**, ss. 137-138.

¹⁷³ **İlm-i Hilâf**, s. 140.

¹⁷⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 140.

¹⁷⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 141.

sonuçlara değer verilmesinin gerektiğiyle ilgili hem Kur'an'dan hem Hz. Peygamberi'nin hayatından örnekler verilmiştir.

“*Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır...* ”¹⁷⁶ ve “*Savaş, hoşunuza gitmediği halde, size farz kılındı.*”¹⁷⁷ Bu ayetlerde görüldüğü gibi, aslında yapılan işler şeriate uygundur. Normalde yasak olan bir eylem, daha önemli bir gerekçeyle helal ya da farz kılınmıştır.

Seddi Zerâyî kaidesinin nasıl uygulandığına dair bir diğer örnek de şöyledir: Bir kumaş vade ile on dirhem ücret karşılığında satıldığında bu akit caizdir. Çünkü alışverişteki maslahat gerçekleşmiştir. Ancak bu satıcı müşteriden kumaşı nakit olarak beş dirhem karşılığında geri alırsa, bu işin sonucu satıcının müşteriye vade ile on dirheme karşılık peşin beş dirhem vermesi gerekir. Burada bu alışverişin geçerli olmasını sağlayan herhangi bir maslahattan söz edilemez.¹⁷⁸

Hiyel kuralının nasıl uygulandığına dair örnek ise şöyledir: Zekatlık malı bulunan bir kişi, malın üzerinden bir yıl geçin zekat ödeme zamanına yaklaşınca sahip olduğu malı hibe yoluyla elinden çıkarır. Hibe aslında caizdir, zekât vermemek ise yasaktır. Hibe etmeksizin malın zekâtını vermemek de yasaklanmıştır. Bunların ikisi bir araya getirildiğinde, yapılan hibe zekât ibadetini gerçekleştirmekten kaçınma mefsetetini ortaya çıkardığı için dini açıdan uygun görülmemiştir. Burada Ebû Hanife'nin açıkça hükmü geçersiz kılma amacının yasaklanmasında zerîa taraftarlarına karşı çıkmadığı, ancak dolaylı olarak hükmü geçersiz kılma amacının yasak olmasında zerîa taraftarlarına karşı geldiği belirtilmiştir.¹⁷⁹

İzmirli, bu başlık altında hiyel kuralını da ayrıntılı olarak ele almıştır. Hilenin çoğulu olan hiyel, bazılarına göre “Hile ile istenilen şeye ulaşmaya kadar fikir değiştirmek” bazısına göre ise, “Gizli bir yolla kendisiyle istenilene vesile kılınan şey” demektir. Hanefî büyüklerinde isimlendirme hususunda ihtilâf vardır. Bazıları hiyel, bazıları ise meharic tabirini kullanırlar. Bu kavram için haramdan kaçınma ve haramdan kurtulma tabirleri de kullanılır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Bakara, 2/ 179.

¹⁷⁷ Bakara, 2/ 216.

¹⁷⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 143.

¹⁷⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 143.

¹⁸⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 145.

İzmirli, Şatıbî'nin açıklamalarına göre hilenin 3 kısım olduğunu ifade etmiştir. Birincisi, münafık ve ikiyüzlülerin hileleri: bu tartışmasız batıldır. İkincisi, baskı altında Allah'ı inkâr edici kelimeleri söyleme şeklindeki hile: bunun yapılmasında tartışmasız sakınca yoktur. Üçüncüsü, açık ve kesin bir delille ne birinciye ne ikinciye dâhil olup olmadığı belli olmayan hile: bu hilenin şeriat tarafından uygun görülüp görülmediği ise tartışmalıdır. Zerâ' taraftarlarına göre böyle bir hile uygulamak asla doğru değildir.¹⁸¹

Sonuç olarak hile kapısını tamamen kapatmanın sedd-i zerâyî taraftarlarınca caiz görülmediği, çeşitli mezhepler incelendiğinde hepsinin de hileye başvurduğu, hileyi Hanefilere mahsus kılmanın fıkıh ilmini bilmemek olduğu, Şâfîlerin bazen bu hususta Hanefileri bile geçtiği ifade edilmiştir.¹⁸² Nitekim Hanefiler dışında başka mezheplerin de hileyi kullandığına dair örnekler mevcuttur. Konuyla ilgili eserde yer alan bazı örnekler şöyledir:

Zekât verecek miktarda mala sahip olup, zekât ödeme yükümlülüğünden kurtulmak isteyen kişi, nisap günü tamamlanmadan bir gün önce malını küçük çocuğuna hibe eder ya da bir dirhemi sadaka olarak verir. Bu örnekte yer alan hileyi bazı Hanefî fakihler kabul etmemektedir.¹⁸³

Şâfîî imamlarından Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer Süreyc'in talak konusunda şu hile örneğine yer verilmektedir:

“Evlendiğim bütün kadınlar boştur” diyen kimse, *“Her ne zaman seni boşarsam veya ne zaman benim seni boşadığım haberi sana gelirse sen ondan evvel üç talak ile boşsun”* dese, bundan sonra talakın gerçekleşmesi mümkün olmaz. Çünkü boşama gerçekleşse boşanan üzerine üç talak gerçekleşmesi gerekir. Üç talak gerçekleşirse, yapılan boşamanın gerçekleşmesi imkânsız olur. Bu şekilde varlığı yokluğuna, yokluğu da varlığına götüren bir talak olamaz.¹⁸⁴

İzmirli, İbnü'l Kayyim'in şeriate uygun hile olarak yüz on altı örnek gösterdiğini belirtmiş ve bu örneklerden bir kısmına eserinde yer vermiştir. Bu örneklerden bazıları şöyledir:

¹⁸¹ **İlm-i Hilâf**, ss. 146-147.

¹⁸² **İlm-i Hilâf**, s. 150.

¹⁸³ **İlm-i Hilâf**, s. 151.

¹⁸⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 152.

Ok müsabakasında ücret almak için yarışmaya katılanlar ücretleri güvendikleri kimseye verirler. O güvenilir şahıs “*hanginiz geçerse ücretler onundur, berabere kalırsanız da ücretler aranızda ortaktır*” der. Böyle bir akit caizdir. Bu çıkış haram olan herhangi bir haksızlığa sebep olmaz. Bununla birlikte herhangi bir yere verilmesine gerek duymadan dinen sakıncası olmadığını düşünenler de vardır.¹⁸⁵

Bir diğer örnek ise şudur:

İki kimse bir eşya hakkında, kendilerinin olduğuna dair iddialaşsalar, o eşya elinde bulunanındır. Birisi delil getirirse o delile göre hüküm verilir. İkisi de delil getirirse bu durumda İmam Şâfiî eşya elinde olanın delilini; İmam Ahmed ise eşya elinde olmayanın delilini daha üstün tutar. Eşya elinde olmayan kişinin delilini sunması için çıkış şudur: eşya elinde olmayan “*eşyayı elinde bulunduranın elinde emanet, gasp edilmiş ya da fasit alışverişiyle buluyor*” diye iddiada bulunur, sonra iddiası gereğince delil getirir. Bu durumda eşya elinde olmayanın delili öne alınır.¹⁸⁶

İbnü'l-Kayyim varlığı istenen maslahata ulaşmak için ve giderilmesi istenilen mefsedetten uzaklaşmak amacıyla yapılan hilenin yasak olamayacağı, mefsedeti ortadan kaldıran hileyi Şâri'nin yasaklamayacağı görüşündedir. İbnü'l-Kayyim'a göre Şârinin haram kıldığı hile sırf mefsedet olan ya da mefsedete üstünlük vermeyi kapsayan hiledir. Batıl olan haram hileler, Allahu Teâlâ'nın haram kıldığını helalleştirmeye, helal kıldığını haramlaştırmaya çalışan hilelerdir.¹⁸⁷ İzmirli İbnü'l-Kayyim'ın hile konusundaki bu görüşlerinden yola çıkarak hileye müracaat etmeyen fıkıh mezhebinin bulunmadığı, ancak uygulanış alanları ve uygulanış biçimi açısından aralarında bazı farklılıkların bulunduğu sonucuna varır.¹⁸⁸

10. Diğer Hususlar

Istishâb: İzmirli, Istishâbı “Bir şeyi hali üzerine bırakmak” şeklinde tanımlamıştır. Mâlikilere ve Hanbelîlerin çoğuna göre ıstışhab bir şeyi hem inkâr etmede hem de ispat etmede sahîh bir delildir.¹⁸⁹ Hanefîlerin çoğunluğu ve bir kısım

¹⁸⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 161.

¹⁸⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 159.

¹⁸⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 165.

¹⁸⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 166.

¹⁸⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 51.

Şâfilere göre ise bir şeyi inkâr ya da ispat etmede ıstışhab asla dini bir delil olamaz.¹⁹⁰

Sonraki dönem Hanefilerin çoğunluğuna göre ise ıstışhâb, savunma hüccetidir. Sabit olan bir şeyin aksine yani yokluğuna delil bulunmadıkça ıstışhâb delili gereği o şey devam edebilir. Ancak sabit olmayan bir şeyi ispatlama konusunda hüccet değildir.¹⁹¹

İstışhâb, eserde üç kısımda incelenmiştir. Beraat-i asliyye ıstışhâbı, şer'î hüküm için ispat olunan bir vasfı aksi sabit oluncaya kadar ıstışhâb, üçüncüsü ise tartışma mahallinde icmâ hükmü ıstışhâbı.

Beraat-i asliyye ıstışhâbında ihtilaf vardır. Bazılarına göre savunma hücceti, bazılarına göre de ispat edici ve bağlayıcı hüccettir.¹⁹²

Yukarıda saydığımız ıstışhâbın ikinci kısmı hüccettir.¹⁹³ Bunda fukahanın tartışması yoktur. Örnek olarak, temizlik üzere bekası asıl olduğundan, Şâri hadiste şüphe ile abdestin yenilenmesini emretmemiştir.¹⁹⁴ Ses duymadıkça veya koku bulunmadıkça abdestin bozulmamasına hükmetmek, buna örnek gösterilebilir.¹⁹⁵

Tartışmalı kısım, olay iki çelişkiyi ilgilendirdiğinde bazı hükümlerde ortaya çıkan ihtilaflardır. Biraz önce verilen örneğe tekrar değinecek olursak, İmam Malik'e göre bir kimse abdesti alıp almadığında şüphe etse, abdest almadıkça namaz kılamaz. Burada iki asıl önemlidir. Biri temizliğin devam ediyor olması, diğeri de namazın şahista borç olarak duruyor olması. Kişi şüphe ile temizlikten çıkamayacağı gibi şüphe ile namaza da giremez. Bu konuda Malikî Mezhebi, fakihlerin çoğunluğunun görüşüne muhaliftir.¹⁹⁶

İstışhâbın üçüncü kısmının da hüccet olup olmadığı tartışmalıdır.¹⁹⁷ Yani bir hüküm önceden icma ile bilinmekte, sonra üzerinde tartışma yapılmaktadır. Bu

¹⁹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 51.

¹⁹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 51.

¹⁹² **İlm-i Hilâf**, s. 51.

¹⁹³ **İlm-i Hilâf**, s. 51.

¹⁹⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 52.

¹⁹⁵ Müslim, Hayz 99.

¹⁹⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 52.

¹⁹⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 52.

durumda eserde iki farklı görüşün ortaya çıktığı belirtilmiştir. Görüşlerden biri aksine delil olmadıkça icma edilen halin geçerli olması, diğeri de hüküm icma ile sabit olduktan sonra, icmanın tartışmayla ortadan kalkması sebebiyle hükmün de ortadan kalkmasıdır.¹⁹⁸

İzmirli, Beraat-i asliyye hakkında bazı âlimlerin görüşlerine değinir ve beraat-i asliyenin ıstışâba dâhil olduğunu belirtir.¹⁹⁹

Tabînin Görüşü: İzmirli, sahabînin görüşünü delil olarak kabul edenlerin, tabînin görüşünün delil olup olmayacağı hususunda ihtilaf ettiklerini bildirmekte²⁰⁰ ve bu farklı görüşlere eserinde yer vermektedir.

Bazılarına göre sahabe devrinde açıkça fetva veren tabîin büyüklerinin görüşlerini taklit etmek, sahabînin görüşünü taklit etmek gibi vaciptir.²⁰¹ Bazılarına göre ise tabînin görüşünü taklit etmek sahih değildir. İzmirli bu konuyla ilgili, Es-Sadru’ş-Şehid Ebû Muhammed Hüsamuddin’in Şerhu Edebi’l-Kâdı’daki açıklamalarına değinmiş ve bu eserdeki açıklamalara göre Ebû Hanife’den iki rivayet olduğunu ifade etmiştir.²⁰² Bu rivayetler:

1. İmam Ebû Hanife “*Tabîni taklit etmem, onlar nasıl adam ve müçtehit kimseler ise biz de öylece adam ve müçtehit kimseleriz*” demiştir.²⁰³
2. Tabîin imamlarından olan sahabîler zamanında fetva vermiş ve fetvada sahabîlere aykırı düşmüş tabîin müçtehidin taklit olunabileceği görüşüdür.

Örnek olarak Kâdı Şurayh, Hz. Ali’nin; “*Oğul, babasının lehinde şahitlik yapabilir*” şeklindeki görüşüne muhalefet etmiş, Peygamberimizin (sav) torunu Hz. Hasan’ın şahitliğini kabul etmemiştir.²⁰⁴

İzmirli, eserinde kısa şekilde yer verdiği Tâbînin görüşünü taklit etmenin ancak nadir rivayetlere göre mümkün olduğunu bildirmiştir. Bu tür rivayetlere

¹⁹⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 53.

¹⁹⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 54.

²⁰⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 126.

²⁰¹ **İlm-i Hilâf**, s. 127.

²⁰² **İlm-i Hilâf**, s. 127.

²⁰³ **İlm-i Hilâf**, s. 127.

²⁰⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 127.

Şemsü'l Eimme el-Kerderî değer vermezken Fâhru'l-İslam Pezdevî'nin değer verdiği belirtilmiştir.²⁰⁵

Nefy-i Medarik: İzmirli bu konuyu ele alırken öncelikle istidlâl ve medarik kelimelerinin tanımını yapmıştır. Yine konuyla ilgili görüş farklılıklarına da yer vermiş ve bir de tartışma konusu açmıştır.

İzmirli istidlâlin kelimesinin âlimlere göre genel ve özel olmak üzere iki manası bulunduğunu belirttikten sonra kendisi bu kavrama “delaleti istemek” anlamını vermiştir.²⁰⁶

İstidlâlin genel manası “mutlaka delil getirmek” olarak tanımlanmıştır. Yani bu kavram nass, icma ya da hangi tür olursa olsun, sadece delil getirme anlamı ifade eder. Özel manası ise nass, icma ve kıyasın dışında şer'î bir delil getirmektir.²⁰⁷

Medârik ise müdrikenin çoğuludur ve delil anlamındadır. Nefy-i Medârik, “delilin olmamasından dolayı delillendirilen şeyin de olmaması gerektiği prensibine” bağlıdır. Nefy-i medârikin şu şekilde tanımlandığını İzmirli ifade ediyor: *Derinlemesine bir incelemeden sonra delilin bulunmaması, zannı galiple delilin yokluğunu gösterirse bu zannın gereğine göre davranmak zorunlu olur.*²⁰⁸

Nefy-i medârik bazı fakihlere göre geçerli delil kabul edilirken²⁰⁹ Hanefi usulünde bu delil fasit deliller arasında sayılmıştır.²¹⁰ Burada İzmirli, şöyle bir tartışma açar: İmam Muhammed anberde beytü'l-mâle ayrılacak beşte bir hissenin bulunmamasının sebebini, konuyla ilgili herhangi bir eserin yazılmamasına bağlıyor.²¹¹ O'na göre bu örnek İmam Muhammed'in nefy-i medarike göre delillendirmede bulunduğu anlamına gelmez. İmam Muhammed'in bu görüşünün “beşte bir ganimetin vacip olması kıyasa aykırıdır” manasına geldiğini ifade etmiştir.²¹² Aynı zamanda İmam Muhammed bu görüşle yetinmeyip İmam Ebu Hanife'den hikâye ederek “*anber balık gibidir, bunda beşte bir ganimet payı yoktur*”

²⁰⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 128.

²⁰⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 128.

²⁰⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 129.

²⁰⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 129.

²⁰⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 129.

²¹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 130.

²¹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 130.

²¹² **İlm-i Hilâf**, s. 130.

demıştır. Yani humus denilen beşte bir ganimet düşman elindekini elde etmekle vacip olur.²¹³

Ekallü Mâ Kîl: Burada kastedilen bir hüküm hakkında söylenen görüşlerin en azını almaktır.²¹⁴ İzmirli bu konuda mezhep farklılıklarına değinmiş, bunun için de Beydavî'nin (V. 685) *Minhâcu'l-Vusûl* adlı eserini incelemiş ve bu kitaptaki görüşlere yer vermiştir.

İzmirli, bu eserdeki açıklamalara göre İmam Şâfiî'nin en az en çoktan bir parça olduğunda ve başka da bir delil olmadığında söylenenlerin en azını alarak hükmün varlığını ispatlamayı kabul ettiğini söylemiştir. Örnek olarak da ehl-i kitabın diyeti konusunu ele almıştır. Ehl-i kitabın diyeti konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır.²¹⁵ Bazı âlimler ehl-i kitabın diyetinin Müslümanın diyetinin üçte biri, bazı âlimler ise yarısı olduğu görüşündedir. Malikîler de bu kanaattedir. Bazıları da ehl-i kitabın diyetini Müslümanlarınki gibi görmüştür ve Hanefiler de bu görüştedir.²¹⁶

İmam Şâfiî, konuyla ilgili delil olarak şu hadis-i şerif ele alınmıştır: *“Köpek birinizin kabından su içtiği zaman onu yedi kere yıkayın.”*²¹⁷ Bu hadis gereğince İmam Şâfiî yedi kere yıkamayı vacip kılarken Ebû Hanife hadisi rivayet eden Ebû Hureyre nin rivayet ettiği hadise aykırı hareket ederek üç kere yıkamakla yetinmesi ve böyle fetva vermesinden dolayı hadisin mensuh olduğuna hükmetmiştir. İşte bu hadisle ilgili İmam Şâfiî çokluk hakkında delil bulunduğundan üç defa yıkamakla hükmetmemiştir.²¹⁸

Bazı usulcüler söylenenin en azını alma hususunda bilginlerin icmâ ettiklerini söylerken bazıları da en hafif olanı almayı kabul ediyor. Bazıları da meşakkatli olanı almayı tercih ediyor. Ancak İzmirli bu görüşe *“Allah size kolaylık ister, zorluk istemez”*²¹⁹ ayeti ile *“...(Allah) din konusunda size bir zorluk yükledi...”*²²⁰

²¹³ **İlm-i Hilâf**, s. 130.

²¹⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 166.

²¹⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 166.

²¹⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 167.

²¹⁷ Buhârî, Vudu 33.

²¹⁸ İzmirli, bu açıklamalara dipnotta yer veriyor. (Bkz. s. 167).

²¹⁹ Bakara, 2/185.

²²⁰ Hâcc, 22/78.

ayetlerini örnek vererek karşı çıkmış ve bu ayetler varken söylenenin en meşakkatli olanının delil alınmayacağını ifade etmiştir.²²¹

Son olarak İzmirli, bu konu hakkında kendi görüşlerine yer veriyor. O'na göre söylenenin en azını almanın dayanağı icmâ ile beraat-i asliyedir, söylenenin en çoğunu almanın dayanağı ise ihtiyattır. Bunun sebebi söylenenin en çoğu alındığında mükellefin üzerine vacip olan şeyden kurtulacak olmasıdır. İzmirli, doğru olan şeyin sadece delili sahih olanı almak olduğunu ve söylenenin en azının da en zorunun da en hafifinin de alınmaması olduğunu belirtmiştir.²²² Hanefilerin usulünde söylenenin en azını, en çoğunu ya da en zorunu alma delillerinden bahsedilmez. İhtiyatı almak, zahirle amel etmek ve asilla amel etmek delilleri geçer. Zahirle amel etmenin dayanağı, zorluğu kaldırmak ve zararı defetmektir. İhtiyatı almak dikkatle davranmak²²³; asilla amel etmek ise tercihe en layık olan delille hareket etmektir. Bunun dayanağı ise icmadır.²²⁴

İstikrâ (Tüme varım): İzmirli, istikrâyı “ parçalardan bütüne ulaşmak” olarak tanımlamakta, tam ve nâkıs olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemektedir.²²⁵ Hükmün, bir mahiyetin bütün parçalarında sabit olması sebebiyle o mahiyette bütünün hükmünü ortaya çıkarmaya Tam İstikrâ denir. Tam istikra kesinlik ifade eder. Hükmün bir mahiyetin bazı parçalarında sabit olmasından dolayı o mahiyette bütünün hükmünü ispat etmeye ise nâkıs İstikrâ denir. İzmirli nakıs istikrânın asla kesinlik ifade etmeyeceği görüşündedir.²²⁶ İzmirli bu kısım istikrâ ile ilgili âlimlerin farklı görüşlerine de değinmiştir.

Bu konuyla ilgili değinmek istediğimiz şeylerden biri de İzmirli'nin İsnævî'nin *Şerhu Minhâc* adlı eserinden aldığını söylediği şu örnektir: Bazı Şafîilerin vitir namazının vacip olmadığı şeklinde çıkarımda bulunmaları istikraya örnektir. Yani vitir namazını binek üzerinde kılmak caizdir ve binek üzerinde kılınabilen namaz vacip olamaz. Birinci öncül icma ile sabittir. Bu durumda da şöyle bir soru çıkar: “Vitr namazı Peygamber Efendimiz'e vacipti. Oysa Peygamberimiz vitir

²²¹ **İlm-i Hilâf**, s. 168.

²²² **İlm-i Hilâf**, s. 169.

²²³ **İlm-i Hilâf**, s. 169.

²²⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 170.

²²⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 170.

²²⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 170.

namazını binek üzerinde de kılmıştı. Bu durumda ikinci öncül nasıl doğrulanabilir?”²²⁷ sorusuna, Peygamber Efendimiz’in vitir namazını binek üzerinde kılmasının seferde olduğu zamanda meydana geldiği, ancak vitrin Peygamberimiz’e seferde olmadığı zaman vacip olduğu şeklinde cevap verilmiştir.²²⁸

Burada İzmirli İsnevînin verdiği bu örneğe de bir yorum yapmıştır. İzmirli’ye göre birinci öncül olarak örnekte zikredilen vitrin binek üzerinde eda edilmesi sabit değildir. Bunun sebebini ise vitir namazının vacip olduğu düşüncesine sahip olanların binek üzerinde kılınmasını kabul etmemeleri olarak ifade ediyor. İmam-ı Âzam’ın da vacip olduğu görüşünde olduğunu ve vitir namazını kılmak için binekten inilmeli dediğini ifade ediyor. İmameyn de İmam Şafî gibi vitrin sünnet olduğu görüşündedirler ve binek üzerinde kılınmasını da caiz görmüşlerdir.²²⁹

D. TEÂRUZ VE TERCİH KONUSUNA YAKLAŞIMI

İzmirli, teâruzun “tek bir yerde var olan iki delilden birinin gerekliliğini, diğerinin yasaklığını gerektirecek biçimde çatışma ve çelişmeler” olarak tanımlandığını ifade eder.²³⁰

Ona göre teâruz ancak zannî deliller arasında olabilir. Delillerden biri zannî, diğeri kesinlik ifade ediyorsa, deliller kuvvet bakımından eşit olmadığından burada teâruz gerçekleşemez. İki zannî delil arasında çatışma olduğunda iki delilin birbirine üstünlüğü yoksa bu durumda araları bulunur. Delillerden birinin diğerine üstünlüğü bulunduğu bu üstünlüğü ispat etmek gerekir. Yazar bunu yapmayı tercih olarak isimlendirmiştir.²³¹

Teâruz kısmında İzmirli hadislerde çatışma konusuna da değinir. Hadislerde çatışma olmasının sebeplerini açıklarken konunun iyi anlaşılması için örnekler sunar. Konuyla ilgili farklı âlimlerin görüşlerine yer verir. Deliller çatıştığında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğiyle ilgili bilgilendirmede bulunur.

²²⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 171.

²²⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 171.

²²⁹ **İlm-i Hilâf**, ss. 171–172.

²³⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 193.

²³¹ **İlm-i Hilâf**, s. 194.

Öncelikle hadislerde çelişki sebeplerinden bahsedecek olursak; İzmirli bu sebepleri isnât bozukluğu, mana ile nakil, Arapçanın irabını bilmeme, hadisi naklederken harflerin değiştirilmesi, hadisten anlamı ihlal edecek olan bir şeyi düşürme, muhaddisin hadisin söyleniş gerekçesini bilmeden hadisi nakletmesi, muhaddisin hadisin bir kısmını işitip diğer bir kısmını işitememesi olarak sıralamıştır.²³²

Eserde anlatılan hadislerdeki çelişki hakkında verilen bilgileri özetleyecek olursak: Isnat bozukluğu hadisin nakledilmesi hususunda en meşhur olan illetir. Râvilerin isnadının sahih olması hadiste çelişki bulunmaması için yeterli sebep değildir. Râvinin adalet ve zabt sahibi olmaması, bazı sahabîleri tutucu şekilde sevmesi ya da râvinin kendi çıkarını düşünerek hadisin rivayetini değiştirmesi isnada bozukluk karıştıran sebeplerdendir.²³³ Çoğu hadisçinin Hz. Peygamber'in ağzından çıkan sözü, Hz. Peygamber'in söylediği lafızlarla değil de başka lafızlarla nakletmesi hadislerde çelişki bulunmasına yol açmıştır.²³⁴ Hadislerde müşterek lafızlar bulunduğu ve bir lafzın iki veya üç manaya ihtimali olduğunda hadisten kastedilen manayı anlamak, diğer bir hadisi öğrenmeyi gerektirebilir.²³⁵ Arapçanın dilsel özellikleri, örneğin sadece bir harekeyle dahi mananın değişmesi, bu dile ait îrab kuralları iyi bilinmediğinde hadislerde çelişkinin olmasına sebep olabilmektedir.²³⁶

Tashîf dediğimiz hadisi naklederken harflerin yerini değiştirme de hadislerin anlamının bozulmasında oldukça etkilidir. Buna birçok muhaddisin hadisleri yazarken hafızalarına güvenmelerinden dolayı harfleri kaydetmemeleri, bazen ne yazdıklarını unutmaları, merfûu mansub; mansubu merfû okumak gibi hataları sebep olmaktadır.²³⁷ Bazı hadislerden bazı sözlerin düşürülmüş olması da iki farklı hadisin tamamen zıt manalar ifade etmesine yol açmıştır.²³⁸ Hadislerin erbabından

²³² **İlm-i Hilâf**, s. 195.

²³³ **İlm-i Hilâf**, s. 195.

²³⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 196.

²³⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 197.

²³⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 197.

²³⁷ **İlm-i Hilâf**, ss. 198–199.

²³⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 200.

nakledilmeden yani hadis şeyhlerine, imamlarına ulaşılmaksızın yazılı metinlerden aktarılması da hadislerde illet oluşturmuştur.²³⁹

İzmirli, hadislerdeki illet sebeplerini açıkladıktan sonra Hz. Peygamber'in ne iki sözü arasında ne de iki davranışı arasında çelişki olamayacağını²⁴⁰ ancak sözü ile fiili arasında çelişki gerçekleşebileceğini ifade etmiştir.²⁴¹ Böyle bir durumda yapılması gerekenleri ayrıntılı olarak maddeler halinde aktarmıştır.²⁴²

Çatışmanın hükümleri hakkında şu yolun izleneceği belirtilmiştir: İki delil arasında çatışma gerçekleştiğinde bir görüşe göre, öncelikle cem mümkün olursa çelişik delillerin araları birleştirilir. Deliller cem edilemez de neshin gerçekleşmesi mümkün olursa nasih ile yani öncekinin hükmünü kaldıran hüküm ile amel edilir. Nesh de mümkün olmadığında delillerden biri tercih edilir. Tercih edilen de belirlenmezse hüküm verilmez. Bazılarına göre ise tercih ve nesh, cemden daha üstündür.²⁴³

Eserde verilen bir örneği ele alarak birbiriyle çelişkili görünen iki ayetin nasıl yorumlandığını inceleyelim:

*“Sizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendiliklerinden dört ay on gün beklerler.”*²⁴⁴ Bu ayetten anlaşılan kocası vefat eden hamile kadın 4 ay 10 gün iddet beklemelidir. Ancak başka bir ayette: *“Gebe olanların bekleme süresi ise, yüklerini bırakmaları, doğum yapmalarıdır.”* Bu ayetten genel manada ilk anlaşılan şey kocası ölen hamile kadının doğuruncaya kadar iddet bekleyeceğidir. İbn Mesûd ikinci ayetin nüzul tarihinin birinci ayetin nüzul tarihinden sonra olduğunu rivayet eder. Burada artık hüküm kocası ölen hamile kadının doğuruncaya kadar iddet beklemesi gerekir şeklinde olur.²⁴⁵

Tercih konusuna gelince, İzmirli bu kavramı mezheplere göre ayrı ayrı açıklamış, tercihin şartlarına değindikten sonra tercihle amelin hükmüne yer vermiş ve ardından da nassta ve kıyasta tercihin nasıl gerçekleştiğini açıklamıştır.

²³⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 202.

²⁴⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 202.

²⁴¹ **İlm-i Hilâf**, s. 203.

²⁴² **İlm-i Hilâf**, ss. 203–204.

²⁴³ **İlm-i Hilâf**, ss. 206–207.

²⁴⁴ Bakara, 2/234.

²⁴⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 207.

Yazar, Hanefî imamlarının tercîhi “birbirine eşit iki delilin birine vasıf olarak fazlalık ortaya koymak” şeklinde tarif ettiklerini²⁴⁶; Şâfîiler ile diğer imamların “İşaretlerin (zannî delil), çatıştığı delile karşı kuvvetli olmasına sebep olan bir şeye yakın olması” diye tarif ettiklerini ifade etmiştir.²⁴⁷

Tercîhin olabilmesi için, iki delilin varlık ve kuvvet bakımından eşit olması, zaman, mekân, cihet birliği yanında, hüküm birliğinin olması da şarttır.²⁴⁸

Tercîhle amel imamların çoğunluğuna göre câizdir. Bazılarına göre de iki delil çatıştığında muhayyerlik ve tevakkuf yani bekleme gereklidir.²⁴⁹

E. İÇTİHÂD VE TAKLİT

İzmirli İsmail Hakkı, içtihat konusunda âlimlerin ihtilaf ettiği birçok konuyu ele almıştır. Biz bu başlık altında çalışmamızın sınırlarını aşmaması düşüncesiyle eserde yer alan birçok ihtilaflı meseleden bazılarına değinmeye çalıştık.

İzmirli, içtihadın sözlük manasını “meşakkatli olan bir şeyi ele geçirme hususunda takatini sarf etmek”, şer’i istilahtaki tanımını ise “Şer’î zannî bir hükmü elde etme konusunda fakihin takatini harcaması” olarak vermiştir. O’na göre tam içtihat, “bir hükmü araştırma (talep) hususunda, daha fazlasını ortaya koymaktan acziyet hissedecek derecede müctehidin bütün gücünü ortaya koymasıştır.”²⁵⁰

İzmirli’ye göre içtihat hükümlerin mahiyetini kuşatıcı tarzda bilmesi (istiğrâk-ı ahkâm) şart olmadığı gibi, müctehitlerin bütün hükümleri ve bu hükümlerin kaynaklarını bilmesi de şart değildir.²⁵¹ İchtihat için müctehidin adalet sıfatını taşıması şart değildir, ancak bir müctehidin fetvasını kabul edebilmek için adalet sıfatının bulunması şarttır. Ayrıca müctehit olmak için hür ve erkek olma, kelam ve fıkıh ilmini bilme zorunluluğu yoktur.²⁵²

İzmirli, içtihat edecek müctehidin şu şartları taşıması gerektiğini söylemektedir:

²⁴⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 210.

²⁴⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 211.

²⁴⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 211.

²⁴⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 212.

²⁵⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 216.

²⁵¹ **İlm-i Hilâf**, s. 217.

²⁵² **İlm-i Hilâf**, s. 221.

1. Kuran'ı Kerim'in hükümlerini kavrayabilecek bilgiye sahip olmak: Ahkâm ayetlerinin sözlük anlamlarını, lafızların mefhûmunu ve hükümlerin dayanağının şer'i anlamlarını bilmek.
2. Ahkâm hadislerinin senedini, metnini, hangi anlamlara geldiğini bilmekle beraber râvîlerin cerh ve tadili hakkında da bilgi sahibi olmak.
3. Bir meseleyi ele alırken icmâa aykırı fetva vermemek için icmâanın gerçekleştiği konular hakkında bilgi sahibi olmak.
4. Kıyasın şartlarını, hükümlerini, kısımlarını, reddedilen ve kabul edilen kıyasları bilmek gerekir.²⁵³

İzmirli, fakih ve müçtehit kavramlarını ele almış, usulcülere göre bu kavramların iç içe olduğunu belirtmiştir. Onlara göre (usulcüler) müçtehit olan kimse, şer'i hükümleri kaynağında istinbat etmeye güç yetirecek şekilde yetenekli, akıllı ve buluğa ermiş olmalıdır. Müçtehit olmayan kişi fikhın furûnu ezbere bilmesinden dolayı fakih olarak adlandırılmaz.²⁵⁴

İzmirli eserinde içtihadın bölünmesi (tecezzi') hususundaki görüş ayrılıklarına da değinmiştir. İctihadın bölünmesi demek, bir müçtehidin kendisine yöneltilen sorulardan bir kısmına cevap vermemesi, bir diğer ifadeyle her konuda içtihat etme yerine, bildiği konularda içtihat etmesidir.

Bazı bilginlere göre içtihat bölünebilir. Çünkü içtihadın bölünebilir olmaması, müçtehidin bütün meseleleri bilmesi zorunluluğunu doğurur. Oysa müçtehitler her soruya cevap vermeyebilirler. İmam Malik bile kendisine sorulan kırk meselenin otuz altısını bilmediğini ifade etmiştir.²⁵⁵ İctihadın bölünmesini kabul etmeyenler ise müçtehidin her konuya cevap verme zorunluluğunun zaten bulunmadığını düşünürler. Çünkü müçtehit bütün kaynakları bilse de, konuyla ilgili net bir fikre ulaşamama veya yanılma karşısında Allah'tan korkma gibi nedenlerle görüş bildirmeyebilir.²⁵⁶

²⁵³ **İlm-i Hilâf**, ss. 219–220.

²⁵⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 217.

²⁵⁵ **İlm-i Hilâf**, ss. 234–235.

²⁵⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 235.

İzmirli'nin ictihâd kapsamında ele aldığı konulardan biri de her asırda müctehid bulunup bulunmayacağı meselesidir.²⁵⁷ Çoğunluk fukaha ise bir asırda müctehidin bulunmamasının mümkün olduğu görüşündedir.²⁵⁸

Hiçbir asrın müctehitsiz olmayacağı görüşünde olanların gerekçelerini özetleyecek olursak:

1. Her asırda müctehidin bulunmaması aklen mümkün olsa bile şeriat açısından caiz değildir.
2. Müctehitler olmadığı zaman mükellefiyet kalkar. O zaman şeriat batıl olur.
3. “*Kıyamete kadar ümmetimden hak üzere olan bir topluluk daima var olacaktır*”²⁵⁹ hadisi her asırda müctehit olacağına delil gösterilmiştir.
4. Bir asırda müctehidin bulunmamasını mümkün görenlere, kendi çağlarında yaşayan içtihat ilimleriyle uğraşan imamlar örnek gösterilmiştir.
5. Cenab-ı Allah'ın zamanımızdaki imamlardan anlayış, idrak gücü, öğrenmeye istek sıfatlarını kaldırması sebebiyle müctehidin bulunamayacağı söyleniyorsa bu iddia batıldır.
6. İctihatta bulunmak eski dönemlere göre daha kolaydır. Çünkü kitaplarda bir müctehidin ihtiyaç duyduğundan daha fazla bilgiler vardır.
7. Herhangi bir asırda müctehit bulunmasını mümkün görenler taklitten ayrılmayan ve Kitap-Sünnet ilminden başka bir ilimle meşgul olmayan kimselerdir. Bu yüzden Cenabı Hakk'ın kolaylaştırdığı şeyi, karşı çıkanlar zorlaştırmıştır.²⁶⁰

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre Kitap ve Sünnet ilmiyle uğraşmayanlar içtihat kapısının kapandığını çok fazla dillendirirler.²⁶¹

İctihat kapısının kapanması ile ilgili ihtilaflar da ele alınmıştır. İctihat kapısının kapandığı görüşünde olanların gerekçeleri şudur:

²⁵⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 236.

²⁵⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 236.

²⁵⁹ Buhârî, İ'tisâm, 10.

²⁶⁰ **İlm-i Hilâf**, ss. 236–37–38.

²⁶¹ **İlm-i Hilâf**, s. 239.

Allah'ın kitabı, Peygamberi'nin sünnetinden hareketle hüküm vermek kimseye helal değildir. Hükümler tabi olunan kimsenin görüşüne uygunsu onunla hükmedilir, fetva verilir; uygun değilse kabul edilmez. Beşinci asırdan sonra içtihat kapısı kapanmıştır.²⁶²

İçtihat kapısının kapandığı görüşüne karşı çıkanların görüşleri ise şöyledir:

1. İçtihat kapısının kapanmayacağına dair bazı hadislerde işaret vardır. Örneğin şu hadis buna delil gösterilebilir: “*Allah Teâlâ her yüz yılın başında ümmeti için dinini yenileyecek birini gönderir.*”²⁶³
2. İbnü'l Kayyım'ın şu değerlendirmesi oldukça etkileyicidir: İbnü'l Kayyım'a göre, içtihat kapısının kapandığını söylemek, ilahi delilleri iptal etmek demektir. Böylesi bir söz, Cenab-ı Hakkın muradının yeterince anlaşılmadığını göstermektedir.²⁶⁴ Bu görüşüyle İbnü'l Kayyım, içtihat kapısının kapandığını düşünenlerin fikirlerini sorgulamaktadır. Taklitçilerden bazı grupların kendilerine göre belirledikleri imamlardan sonra içtihat kapısını kapalı görmelerini eleştirir ve taklitçilerin kendilerinin belirlediği bu imamları hangi delile dayanarak seçtiklerini sorar. Bir kişinin içtihadı Kitap ve Sünnete uygun ise o kimseye içtihat haram kılınmaz.²⁶⁵

İzmirli İsmail Hakkı'nın da içtihat kapısının kapanmasıyla ilgili ihtilafta İbnü'l Kayyım'ın görüşlerine katıldığını görüyoruz. O, taklitçilerin “Kur'an ve Sünnetten değerlendirme yapmaya kudretimiz yoktur, bu yüzden Kitap ve Sünneti bizden daha iyi bilen ile yetindik” ifadelerini eleştirir. Taklitçilerin, kendilerinde bu kudreti bulamamaları yüzünden, Kur'an ve Sünnete uygun bir şekilde içtihat bulunabilecek kimselerin olmasına karşı çıkmalarını reddeder. İzmirli'ye göre içtihat kapısının kapandığını düşünenler selefleri övmeye aşırıya kaçmışlardır. Bu söylemlerin ilim yolunu kesmeye, fikir hürriyetinden mahrum bırakmaya sebep olacağı görüşündedir.²⁶⁶

²⁶² **İlm-i Hilâf**, s. 240.

²⁶³ Ebû Davud, Melahim, 1.

²⁶⁴ Bkz: **İlm-i Hilâf**, s. 240.

²⁶⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 243.

²⁶⁶ **İlm-i Hilâf**, ss. 245–246.

Âlimler arasında ihtilafli olan bir diğer konu da şer’i hükümler ve din işlerinde, hakkında nass bulunmayan konularda Peygamber’in içtihadının caiz olup olmayacağı meselesidir. İzmirli bu konudaki görüş farklılıklarını dile getirmiş ve tercih edilen görüşün Hz. Muhammed’in (sav) içtihat ile görevli bulunması olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁷ Bu görüşüne delil olarak eserinde geçen örneklerden iki tanesine yer verelim.

Peygamberimizin Tebuk Gazvesi’nde münafık olan bazı kimselerin gazveye gelmemelerine, konuyla ilgili nass bulunmadığı halde içtihat ederek izin vermişti. Ancak onlara izin vermemesi daha iyi olduğundan şu ayetle Hz. Peygamber’e (sav) uyarı geldi. *“Allah seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancılara bilinceye kadar beklemeden niçin onlara izin verdin?”*²⁶⁸

Hz. Peygamberin içtihadının caiz olduğuna delil getirilen bir diğer ayet şudur: *“(Ey Muhammed!) Biz sana Kitab’ı hak olarak indirdik ki insanlar arasında Allah’ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin...”*²⁶⁹

Hz. Peygamberin içtihadını caiz görenlerin de fikir birliği sağlayamadığı bir mesele vardır. O da Hz. Peygamber’in içtihat edeceği zaman vahyi beklemesinin gerekli olup olmadığı meselesidir. Ancak çoğunluk kendisine sorulan konu hakkında Hz. Peygamber’in vahyi beklemesini uygun görmemiştir.²⁷⁰

Hanefî fıkıhçıları, *“O nefis arzusu ile konuşmaz, (Size okuduğu) Kur’an ancak kendisine bildirilen bir vahiydir”*²⁷¹ ayetini ve Peygamber’in içtihadına delalet eden diğer ayet ve hadislerin tümünü göz önünde bulundurarak Peygamber için asıl olan şeyin vahiy olduğunu, asıl ve asla ulaşma noktasında acizlik gerçekleştiğinde içtihadı gidildiğini dile getirmiştir.²⁷²

Daha önce Hz. Peygamber’in içtihadta bulunduğu delil gösterilen ayetlerden birkaçına değinmiştik. Bu ayetlerde dikkat çeken hususlardan biri de Hz. Peygamber’in yaptığı içtihat hakkında uyarılmasıydı. Âlimlerin çoğunluğu Hz. Peygamber’in içtihadında hata yapma ihtimalinin caiz olduğu ancak bu hata üzerinde

²⁶⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 249.

²⁶⁸ Tevbe, 9/43.

²⁶⁹ Nisâ, 105.

²⁷⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 250.

²⁷¹ Necm, 53/3–4.

²⁷² **İlm-i Hilâf**, s. 251.

bırakılmayıp ikaz edileceği görüşündedir. Hz. Peygamber'in hata üzerinde bırakılmadığı icmâ ile sabittir.²⁷³

Hanefilerin çoğunluğunun tercih ettiği görüşe göre; Hz. Peygamber'in içtihadı hakkında herhangi bir uyarı gerçekleşmezse bu durum içtihadta isabet ettiğini gösterir. O zaman Hz. Peygamber'e karşı gelenlerin kâfir olduğuna hükmedilir.²⁷⁴

Çoğunluk âlim ise "*Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin...*"²⁷⁵ ayetini delil göstererek Hz. Peygamber'in içtihadında hata ihtimalinin olmadığı görüşündedir. Ancak İzmirli, bu konuda hata ihtimalinin bulunduğunu gösteren naslar olduğunu, Hz. Peygamber'in hata üzerinde bırakılmayacağı için bu durumda herhangi bir mahzur olmadığını belirtir.²⁷⁶

Asr-ı Saadet döneminde müçtehit sahabenin içtihadta bulunmasının hem caiz olup olmadığı hem de gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda farklı görüşler vardır. Çoğunluk âlimler sahabenin bu dönemde içtihat etmesini caiz görmüştür.²⁷⁷

Asr-ı Saadet döneminde sahabenin içtihadını caiz görenler bu içtihadın Hz. Peygamber'in huzurunda olup olmaması hakkında da ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta çoğunluk âlimin tercihe şayan bulduğu görüş, müçtehit sahabenin içtihadının mutlaka Peygamber'in huzurunda olması halinde caiz olduğu görüşüdür.²⁷⁸

Tercih edilen görüş, gerek Peygamber'in huzurunda gerekse başka yerde içtihat gerçekleşmiştir ve gerçekleşmesi caizdir.²⁷⁹ Sahabe hayatından bu görüşü destekleyen örnekler de vardır. "Peygamber Efendimiz Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderecekleri zaman Muaz'a "*Ne ile kaza edeceksin?*" diye sorar, Muaz "*Allah'ın kitabıyla kaza ederim*" cevabını verir, tekrar Peygamberimiz "*Eğer Allah'ın kitabında bulamazsan?*" der, Muaz da "*Peygamberinin sünneti ile hüküm veririm*" der, tekrar Hz. Peygamber "*Ya orada da bulamazsan?*" deyince, Muaz, "*Rey'imle içtihat ederim*" der. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) elini Muaz'ın göğsünün

²⁷³ **İlm-i Hilâf**, s. 252.

²⁷⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 253.

²⁷⁵ Haşr, 59/7.

²⁷⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 253.

²⁷⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 253.

²⁷⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 253.

²⁷⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 254.

üzerine dokundurarak “*Elçisinin elçisini, elçisinin razı olacağı şekilde muvaffak kılan Allah’a hamdolsun*”²⁸⁰ der.

İzmirli İsmail Hakkı, müçtehidin içtihadında yanılması sonucu hükmün ne olacağı konusunu ele alır ve konuyla ilgili görüş ayrılıklarına yer verip sonra kendi görüşünü açıklar. Allah (c.c.) katında her olayın belirli bir hükmü vardır. O hükme konu olan delile müçtehit ulaşırsa isabet etmiş olur, ancak gücünü sarf ettiği halde delile ulaşamazsa hata etmiş olur. Bu durumda da içtihadı dolaylı olarak sevabı hak eder ve hatası da kaldırılır. Ebû Hanîfe ve mezhebinin onayladığı görüşün bu olduğunu, İmam Malik ve Ahmet bin Hanbel tarafından da bu görüşün naklolunduğunu belirtir.²⁸¹

İzmirli bir müçtehidin görüşlerinin çatışmasını birkaç açıdan ele almıştır. Ona göre müçtehidin bir mesele hakkında bir zamanda bir şahsa nispetle iki çelişik görüşü bulunmaz. Müçtehidin bir mesele hakkında iki ayrı zamanda iki çelişik görüşünün bulunması mümkündür. Çünkü birinci içtihadı değişmiş olabilir. Ancak bir müçtehidin bir mesele hakkında bir zamanda iki şahsa nispetle iki çelişik görüşünün olması konusunda fikir birliği yoktur.²⁸²

İzmirli’ye göre, müçtehidin bir zamandan başka zamana iki görüşü bulunduğu son içtihadın öncekini değiştirdiğine delalet eder; iki eşit mesele hakkında iki görüş bulunursa da şöyle bir yol takip edilir:

Eğer iki mesele arasında fark bulunmazsa müçtehidin görüşünden döndüğüne hükmedilir, fark bulunursa artık bunlar ayrı meseleler olur ve hükümler de ayrı olur.²⁸³

İzmirli, müçtehidin bir başka müçtehidi taklit etmesi konusunu ele almış ve iki açıdan meseleyi değerlendirmiştir. Müçtehit bir olay hakkında içtihat ettiğinde ve bu içtihadı bir hükme götürdüğünde olayın hükmünde kendi içtihadına uyması vacip, başka müçtehidi taklit etmesi yasak olur. Ancak bir müçtehidin bir olay hakkında daha içtihat etmeden başka bir müçtehidi taklit etmesi söz konusu olduğunda âlimler

²⁸⁰ Buhârî, akdiye,11.

²⁸¹ **İlm-i Hilâf**, s. 250.

²⁸² **İlm-i Hilâf**, s. 259.

²⁸³ **İlm-i Hilâf**, s. 260.

arasında fikir birliği yoktur.²⁸⁴ Tercihe şayan olan görüş, bir müçtehidin olayın geçirilmesi endişesi bulunduğu o olayı en iyi bilen taklit etmenin caiz olduğu görüşüdür.²⁸⁵

Normalde taklit hoş görülmemiş ve buna bazı ayetler delil gösterilmiştir. *“Hâlâ Kuran’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı?”*²⁸⁶, *“Hakkında ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyin hükmü Allah’a aittir...”*²⁸⁷ ayetleri, taklit yerine Kuran’a bakmayı önermektedir. İşte bu hitaplar âlim olan insanlar içindir. Ancak İzmirli taklide mecbur olduğunda en iyi bilen taklit etmenin tercih olunacağını söylemiş ve bunu da bir çeşit içtihat saymıştır. Taklidi mutlak manada caiz görenlerin *“...eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun”*²⁸⁸ ayetini delil getirmesine karşın bu ayetin ilim ehli için değil taklit ehline bir hitap olduğunu belirtmiştir.²⁸⁹

Müçtehidin önceden içtihat edip hükmünü bildiği bir meselede, aynı olay tekrarlandığında yeniden incelemede bulunmasının vacip olup olmadığı ihtilaf vardır. Bir gruba göre içtihadın yenilenmesi vacip değildir. Başka bir gruba göre de vaciptir. İzmirli, ilk görüşün yani içtihadın yenilenmesini vacip görmeyen görüşünün hükmünü güçlü bulmuştur.²⁹⁰

Taklit konusuna gelince İzmirli, taklidi şöyle tanımlar: *“Görüşü delil olmayan başka bir kimsenin görüşüyle, herhangi bir delil olmaksızın amel etmektir.”*²⁹¹

İçtihat konusunda müçtehidin taklitte bulunması meselesine yukarıda değinmiştik. Burada ümmî için âlimlere uymanın hükmü hakkında tercih edilen görüşü ifade etmek istedik.

Tercih edilen görüş, ümmî biri için fetva sormanın ve âlimlere uymanın vacip olduğudur. Bu görüşün delili olarak Nahl Suresi’nin 43. ayeti ve sahabenin icması gösterilmiştir. Fakih olan sahabe halka fetva verirken onlara içtihat

²⁸⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 263.

²⁸⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 264.

²⁸⁶ Nisâ, 4/82.

²⁸⁷ Şûrâ, 42/10.

²⁸⁸ Nahl, 16/43.

²⁸⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 265.

²⁹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 266.

²⁹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 266.

bulunmalarını emretmemiştir. Çünkü herkesin içtihatla uğraşması toplumun ihtiyaç duyduğu diğer mesleklerin oluşmasına engel olur.²⁹²

İzmirli, “hücceti sabit olan şeye dönmek” olarak tanımladığı “ittibâ” kavramıyla “taklit” kavramını kıyaslamıştır. Taklit yasak, ittibâ ise caizdir.²⁹³ İttiba aynı zamanda Yüce Allah tarafından emredilmiştir. “De ki: “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...”²⁹⁴ ayeti ile “(Ey Muhammed!) De ki: “Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümlerine kendisine ait olan Allah’ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, diriltir ve öldürür. O halde, Allah’a ve O’nun sözlerine inanan Resulüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”²⁹⁵

İzmirli içtihat ve taklit konusunu ele aldığı bu bölümde telfik kavramı hakkında da önemli açıklamalarda bulunur. O’na göre telfik, “iki mezhebi bir araya getirerek amel etmektir.”²⁹⁶ Telfik aynı olayda gerçekleştiği zaman ittifakla yasaktır.²⁹⁷ Konunun daha iyi anlaşılması için eserde geçen bir örneği ele alalım:

Abdestli olan kimsenin bedeninden kan akıp sonra da kadına el ile dokunsa, ardından namazını kılsa bu kişi hem Hanefî hem de Şâfi mezhebinin içtihatlarını aynı olayda birleştirdiği için böyle bir telfik batıl olur.²⁹⁸

İki farklı olayda mezheplerin görüşlerinin birleştirilmesinde taklitçi kişi herhangi bir mezhebe bağlı değilse bu telfikin caiz olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak tercih edilen görüş caiz olmasıdır.²⁹⁹

Burada İzmirli’nin dikkat çektiği önemli hususlardan biri de mezhepler hakkında bilgi sahibi olmayan insanların sadece “Hanefiyim ya da Şâfiyim”

²⁹² **İlm-i Hilâf**, s. 269.

²⁹³ **İlm-i Hilâf**, s. 275.

²⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/31.

²⁹⁵ A’râf, 7/158.

²⁹⁶ **İlm-i Hilâf**, s. 270.

²⁹⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 270.

²⁹⁸ **İlm-i Hilâf**, s. 271.

²⁹⁹ **İlm-i Hilâf**, s. 271.

demesiyle Hanefî ya da Şâfi olunamayacağıdır. O'na göre ümmenin mezhebi olmaz ve taklit ettiği imamın mezhebine aykırı amel etmesi caizdir.³⁰⁰

İzmirli, Hanefîlerin telfike örnek teşkil edecek şu görüşlerine de değinmiştir: “Hanefîlerin müteahhir âlimlere göre, yetim malı ile vakıf mallarına ait gasbedilen menfaatlerin tazmininin tecviz edilmesi, sanırım telfikten başka bir şey değildir. Çünkü gözlerini mal hırsı bürümüş insanların, yetim ve vakıf mallarına göz diktiklerini gören müteahhir Hanefî hukukçuları, yetim ve vakıf mallarını korumak için “gasbedilen menfaatlerin tazmini” hususunda, Şafii mezhebinin görüşünü benimsemişlerdir. Bu hukukçular, Hanefîlerin kabul ettiği istihsân delilinin dışına da çıkmamışlardır. Bu konuda istihsân delili gereğince, gasbedilen menfaatlerin tazminine hükmetmişlerdir.”³⁰¹ diyerek önemli bir hususa değinir.

F. FETVÂ

İzmirli, müftünün tanımını şöyle yapmıştır: “İnsanların din işlerini gözetken kimseye müftü denir”. Usul âlimlerinin ıstılahında ise “müftü, fakih; fakih de müçtehit demektir.”³⁰²

Taklit ilim olmadığı için mukallitin müftü olamayacağı, ancak âlim bir müçtehidin bulunamaması gibi zaruri bir durumda taklit ile fetva verilebileceği dile getirilmiştir.³⁰³

Bu bölümde müftü ile hâkim arasındaki fark ele alınmıştır. Müftü, fetva verdiğinde fetvayı soran kişi dilerse bu fetvayı kabul eder, dilerse etmez. Çünkü müftünün fetvası soran kişiyi bağlayıcı değildir. Ancak hâkim, bir kişi hakkında hüküm verdiği zaman verilen hükümler bağlayıcı olur. Bu yüzden hâkimin sorumluluğu müftüden daha fazladır. Müftünün verdiği fetvanın genel, hâkimin verdiği hükmün özel olduğu düşünüldüğünde ise müftünün sorumluluğu daha çoktur.³⁰⁴

³⁰⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 276.

³⁰¹ **İlm-i Hilâf**, s. 274.

³⁰² **İlm-i Hilâf**, s. 278.

³⁰³ **İlm-i Hilâf**, s. 279.

³⁰⁴ **İlm-i Hilâf**, s. 281.

İzmirli, re'y kelimesini açıklamak için aynı kökten gelen ru'yet ve rüya kavramlarına da değinir. O'na göre re'y, ru'yet, rüya aynı kökten gelmekle birlikte aralarında fark vardır. “Uyku âleminde görmeye rüya, uyanırken görmeye ru'yet, kalbin görmesine ise re'y denir.”³⁰⁵

Fıkıh ve ilim yönünden derin bilgiye sahip olan, Kur'an'ın indirilişine şahit olan ve tevilini bilen, ilmi ve imanı doğrudan peygamberlik nurundan almış olan sahabenin re'yi ile başka insanların re'yinin kıyaslanamayacağı belirtilerek sahabe re'yinin önemi vurgulanmakla birlikte ashabin caiz gördüğü ve kullandığı re'yin özelliklerine de değinilmiştir.³⁰⁶ Bir olay hakkında ilk olarak Kur'an'ı Kerim ile, Kur'an'ı Kerim'de bulunamazsa Sünnet ile, Sünnette bulunamazsa Raşit halifelerin birinin veya ikisinin hükmüyle, bunda da bulunamazsa sahabeden birinin görüşüyle, yine de bulunamazsa Allah'ın Kitabı Resulünün Sünneti, sahabenin kazasına en yakın re'y ile içtihat edilir. Burada şu hususu da belirtelim ki ashabin uyguladığı ve caiz gördüğü re'yden; sahih kıyas, Şârînin hükümleri bağladığı anlam ve sahih illetler kastedilmiştir.³⁰⁷ Yoksa nasslara aykırı olan re'y ile fetva vermenin haram olduğu bildirilmiştir.³⁰⁸

İzmirli, müftünün fetva isteyen kişiye karşı nasıl davranması gerektiğini maddeler halinde sıralamıştır. Birkaç tanesine yer verecek olursak:

1. Müftünün kendisine sorulan sorunun hükmünü bilmeden fetva vermesi haramdır. Müftü hükmü biliyorsa, kendisine sorulan konu gerçekleşmiş bir konu ise müftünün geciktirmeden cevap vermesi vacip olur. Eğer olay gerçekleşmeden soruldu ise müftünün cevap vermesi vacip değildir. Soru soran kişi sorunun cevabını anlayabilecek olgunlukta değilse, soran kişi için fitne meydana gelmesinden endişe edilirse müftü soruya cevap vermekten vazgeçer.³⁰⁹

³⁰⁵ **İlm-i Hilâf**, s. 287.

³⁰⁶ **İlm-i Hilâf**, ss. 283–284.

³⁰⁷ **İlm-i Hilâf**, s. 286.

³⁰⁸ **İlm-i Hilâf**, ss. 288–289.

³⁰⁹ **İlm-i Hilâf**, ss. 289-290.

2. Müftü, fetva isteyen sorduğu meselede taklit etiği imamın görüşü tercih olunan ve delili en doğru olan olduğuna inanıyorsa, artık taklit ettiği imamın görüşüyle fetva vermemelidir.³¹⁰
3. Müftü, “bu meselede iki görüş vardır” ve “filan hadise göre caizdir” gibi şeyler söyleyerek fetva isteyen kişiyi muhayyerlik ve şüphe içinde bırakmamalıdır.³¹¹

İzmirli İsmail Hakkı fetva konusunda çok önemli bir hususa daha dikkat çekmektedir. Zamanın, mekânın, âdetin değişmesiyle birlikte fetvanın da değişeceğini, bu ilkeyi ihmal etmenin şeriatte büyük yanlışlıklara sebep olacağını ifade etmiştir.³¹²

Fetva konusunu işlerken İzmirli İsmail Hakkı, Hz. Peygamber’in kırk soruya verdiği fetvalara da yer ayırmıştır.³¹³ Örnek oluşturması açısından biz de çalışmamızda bu fetvaların bir kısmını sunmak istiyoruz:

1. “*Ya Rasulallah bizim başımızda bulunan yöneticiler sizin sünnetinizi icra etmezler ve emrinizi tutmazlarsa onların hakkında ne buyurursunuz?*” sorusuna: “*Allah’a itaat etmeyene itaat yoktur*” buyurmuştur.
2. “*Ya Rasulallah cihadı en faziletli amel görüyoruz. Cihat edelim mi?*” sorusuna: “*Hayır, fakat en faziletli cihat, kabul edilmiş hacdır*” cevabını vermiştir.
3. “*Allah katında en sevgili amel hangisidir?*” sorusuna: “*Sana düşen Allah için secdeyi çok yapmandır*” buyurmuştur.
4. “*Ya Rasulallah kocam ve odamdaki yetimlerime infak etmekle sadaka yerine geçer mi?*” sorusuna da: “*Evet. Onda akrabalıktan dolayı bir ecir ve sadakadan dolayı bir ecir vardır*” buyurmuştur.

³¹⁰ **İlm-i Hilâf**, s. 293.

³¹¹ **İlm-i Hilâf**, s. 293.

³¹² **İlm-i Hilâf**, s. 294.

³¹³ **İlm-i Hilâf**, s. 296.

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİRLİ’NİN FIKIH VE DİĞER ALANLARA KATKISI

A. İZMİRLİ’NİN FIKIH ALANINA KATKISI

Osmanlı İmparatorluğu, son dönemlerinde siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî problemlerle mücadele etmiş ve aydınlar devletin bu çıkmazdan kurtarılması için çeşitli reçeteler sunmuştu. Bu reçetelerin bir kısmı, olayların batılıların uyguladığı yöntemlerle çözülmesini önermekteydi. Çünkü Batı, Osmanlı İmparatorluğu’ndan güçlüydü. Onlara göre bu güç, değer yargılarının bir sonucuydu. Reçetelerden bir kısmı da fıkıh eksenliydi. Bu reçeteleri sunan aydınlar, hâdiselerin fıkıh çerçevesinde çözülmesi gerektiğini savunuyor ve bu yolda çaba sarf ediyorlardı. Çünkü fıkıh, özellikle usûl-ü fıkıh uzun yıllar İslam toplumunun meselelerine çözüm bulmada aktif rol oynamıştı. Bir diğer yönüyle fıkıh yaşanılabilir bir toplum oluşturmak için gerekli olan potansiyele sahipti.³¹⁴

Yeni gelişmeler, yeni olaylar tabiatıyla yeni fikhî açıklamaları, yorumları gerekli kılmaktadır. Bu gelişmelerin henüz gerçekleşmediği zamanlarda yazılmış olan fikhî mirasın, bu gelişmelere ışık tutmasının beklenemeyeceği açıktı. Yeni hâdiselerin hükme bağlanması içtihatla mümkündü. Fakat bu müessese gereği gibi çalışmıyordu. Hatta bazılarının göre bu müessesenin kapısı kapanmıştı. Bu düşünce muhaliflerce koz olarak kullanılıyor, fikhin olayları tanımlama ve çözüme kavuşturup hükme bağlamada yetersiz kaldığını; bunun fikhin yapısal bir problemi olduğunu; bundan sonra da hiçbir olayı hükme bağlayamayacağını savunuyorlardı. İşte bu tartışmaların içinde bütün etkinliğiyle İzmirli de vardı ve o da hâdiselerin fıkıhla çözüme kavuşturulması taraftarıydı.³¹⁵

İzmirli’nin yürüttüğü fikri faaliyet, yenilikçilik-gelenekçilik ikilemi arasında geleneği tercih etmekle birlikte, geleneğe yöneltilen eleştirileri bertaraf etme ve yine gelenek içerisinden çıkış yolları, çözüm yöntemleri üretme çabalarını belgeler. O’nun fikirlerini dönemin tartışmalarından ve muhataplarının İzmirli’ye yüklediği anlam ve misyondan bağımsız düşünmek mümkün değildir. İzmirli’nin fikir ürettiği Kelam,

³¹⁴ Yahya Macit, “Son Dönem İslam Hukukçularından İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946)”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı:6, 2005, s. 248–249.

³¹⁵ Macit, a.g.m., s. 249.

Felsefe gibi diğer alanlar için belki daha az geçerli olabilecek bu bakış açısı, özellikle sosyal değişim problemiyle yakından ilgili bir ilim dalı olan fıkıh sahasında öncelikle geçerlidir. İzmirli yeni bir ekol kurucusu, bir müceddit, ansiklopedist, tarihçi, felsefeci ve kelamcıdır. İslami kaynaklara vukûfiyetle müracaat etmişse de bunları değerlendirmeye tabi tutmamış, sadece aktarmakla yetinmiştir. Bundan dolayı Ferid Kam onun için “Nakkâlu’l-Ulûm Bakkâlu’l-Ulûm” ifadesini kullanmıştır. İzmirli bu hususta eleştirilmekle birlikte güvenilir bir nakilci olduğunu bizzat ifade eder ve bununla övünür.³¹⁶

İzmirli fikhî, tarih, usûl, fûru ve hikmet boyutlarıyla ele almıştır. Birbirlerinin tamamlayıcısı olan bu dalların her biriyle ilgili eserler ve makaleler yazmıştır. Ancak İzmirli İsmail Hakkı’nın eserlerini ve makalelerini göz önünde bulundurduğumuzda Usûl-i Fıkha daha fazla ağırlık verdiğini açık bir şekilde görebiliriz. Eserlerinin neredeyse tamamı, makalelerinin ise büyük bir çoğunluğu Usûl-i Fıkıhla ilgilidir. Bu durum, İzmirli’nin Usûl-i Fıkha daha fazla önem verdiğini göstermektedir. Bu da tabîdir, zira fıkıh ilminin kökleri, Usûl-i Fıkım derinliklerinde saklıdır.³¹⁷

Fakihlerin eserlerini inceden inceye araştıran, aralarındaki görüş ayrılıklarını tespit eden İzmirli, hem Fıkıh Usûlü hem de Fıkıh konusunda çalışmalar yaptı. “Usul-i Fıkıh”, “İftâ ve Kaza”, “İlm-i Hilâf” adlarındaki eserleriyle “Sebilurreşad” dergisinde yazdığı makaleleri, bu alanla alakalı çalışmalarına örnek teşkil etmektedir. İzmirli ayrıca faiz, tesettür, dışın altınla kaplanması, icma, kıyas, icthad, akıl ve nakil, örf ve benzeri meseleler hakkında önemli araştırmalar yapıp yayınlamıştır.³¹⁸

İsmail Hakkı İzmirli, içtihad şartlarını usul kitaplarından teorik olarak öğrenmiş, meşhur fakihlerin eserlerindeki içtihadları gözden geçirmiş, gerektiğinde kendisi de icthadta bulunmuştur.³¹⁹

İzmirli, fikhî sadece hukuka indirgeyen anlayışı kabul etmemiş, insanın fertle, toplumla ve Allah Teâlâ ile olan ilişkilerini de içine alan geniş bir yelpazede ele almıştır. Fıkım kapsamının daraltılıp hukuka indirildiği, hatta toplum ve devlet

³¹⁶ Kerime Cesur, “Modernleşme Sürecinde “Fıkım ve Fıkım Usûlü’nün İhyâsı” Söylemine Karşı Bir Duruş: İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946)”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı:6, 2005, s. 285.

³¹⁷ Macit, a.g.m., s. 249.

³¹⁸ Hizmetli, a.g.e., s. 90.

³¹⁹ Hizmetli, a.g.e., s. 93.

yapısından dışlandığı zamanlarda bile onu bütün genişliğiyle ele almış ve onu hayatın bütününe kuşatan bir sistem olarak görmüştür.³²⁰

İzmirli, günün değişen problemleri karşısında ve dini konularda elastikiyeti açısından yeni yorumlar yapma fırsatını bulmuştur. Fıkhî meselelere ve toplumsal problemlere modern bir fıkıhçı bakış açısıyla cevap veren bir aksiyona sahip olmuştur. Bütün bunları yaparken, İslam dininin akla verdiği yüksek değere dayanarak akılcı ve tenkitçi bir gözle eğilmeye büyük özen göstermiştir. Kısaca İslam dininin hem felsefi ve kelmâî düşünce alanında hem de fıkhî ve hukukî uygulama alanında meselelere yeni bir gözlükle bakarak modern yaklaşımlarda bulunmuştur.³²¹

Günümüz İslam dünyasının pek çok sorunu İzmirli'nin yukarıda incelemeye çalıştığımız bakış açısıyla çözebileceğini söylemek abartı değildir. Çünkü İzmirli, döneminin taassupçu bakış açısını aşmayı başarmış, sorunları Kur'an ve Sünnet çizgisinden sapmaksızın insanlığın bilgi birikiminden yararlanılarak daha kolay çözülebileceğini göstermiştir.

B. DİĞER BİLİM ALANLARINA KATKISI

İsmail Hakkı İzmirli, kelâm ilminde genelde nakilcidir. Fikir nakilciliği, metod nakilciliği, teoriler ve deliller nakilciliği yapmaktadır. Kelâm bilginlerinin hayat hikâyelerini, eserlerini ve mesleklerini tarihi seyri içerisinde nakletmektedir. Onun kelâm ilmiyle ilgili kitapları ve makaleleri inanç tarihi araştırmacıları için büyük önem taşımaktadır. Onlar içerisinde hem klasik kelâm ilmi, hem de yeni kelâm ilmiyle ilgili değerli bilgiler, önemli nakiller ve kaynaklar vardır. Bu yönden İzmirli, eski ile yeni, klasik ile modern bakışlar arasında bir köprü konumundadır. O'nun sahip olduğu bilgi birikimi, doğu kültürü ile batı kültürünün birleşiminden oluşmaktadır.³²²

³²⁰ Macit, "Son Dönem İslam Hukukçularından İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946)", s. 248.

³²¹ Osman Karadeniz, "İzmirli'nin Din-Hikmet Anlayışı ve "Din-i İslâm ve Din-i Tabii" Adlı Eseri", **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995)**, Yay. Haz. M.Şeker ve A. B. Baloğlu, TDVY, Ankara 1996, s. 85.

³²² Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", s. 22.

İzmirli'nin orijinal felsefi fikirleri bulunmamaktadır. O bir felsefe okulu temsilcisi değildir. Buna karşın felsefi kavramları, teorileri, delilleri, metodları ve okulları sunuşu orijinal niteliktedir. Ayrıca o, yeni mantık ve felsefeyi İslâm ilimlerinin konuları arasına sokan ve bazı dinî, kelâmî, fikhî ve ahlakî konuların açıklamasında araç veya delil olarak kullanan ilk bilginlerden biri olma özelliğine sahiptir.³²³ İzmirli'nin felsefe alanındaki çalışmaları, İslâm felsefesinin düşünce tarihine yenilik getirmesini sağlamış ve böylece Türk-İslam düşünce tarihinin kendine özgü karakteri ile ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. İslâm felsefesini Yunan felsefesine dayandırıp onun ürünü saymamıştır. Kindî, Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd ve benzeri Müslüman filozofları Yunan filozoflarının taklitçileri olarak göstermemiştir. Türk-İslâm düşüncesini başka düşünce sistemlerinin karışımı olarak görmemiştir.³²⁴

İzmirli eserlerinde İslâm filozoflarının orijinal fikirlerini teker teker ortaya koyup insanlık düşünce tarihindeki değerini göstermiştir. Türk-İslam filozoflarının eserleri ve fikirleriyle tanınmasına büyük önem vermiştir. Gerek felsefeye dair kitaplarında gerekse İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisinde yayınladığı bir dizi makalesinde Türk asıllı filozofları ele alıp tanıtmıştır. Bu yöndeki yayınları, milli kültüre katkısı yönüyle Mustafa Kemal Paşa'nın takdir ve taltifine mazhar olmuştur.³²⁵

İzmirli İsmail Hakkı tefsir, hadis ve siyerle de ilgilenip bu alanlarda daha çok tarihî ve tasvirî bilgiler nakletmiş, klasik ilimlerde sağlam bir birikime sahip olmuştur. İzmirli başka kültürlerle arasına mesafe koymamış, batı düşüncesini tanıma açısından da kendini yetiştirmiştir. Osmanlıların son dönemindeki karışık ve problemlili bir çevrede başta kelâm olmak üzere İslâm ilim anlayışının yeniden canlanması için çaba harcamıştır. Zaman zaman bazı âlimlerin görüşlerini bütün kelâmcı veya filozoflara genelleştirse de, yaptığı nakiller ve çarpıcı mukayeselerden onun İslâm düşünce geleneğine vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat kendisi öncelikle güvenilir bir nakilci olduğunu belirtmiş ve çalışmalarını öğretim ihtiyacı doğrultusunda genelde ders notları şeklinde kaleme almıştır.

³²³ Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", s. 23.

³²⁴ Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", s. 24.

³²⁵ Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", s. 25.

Rasyonel ve eleştirel bakış açısına sahip olmakla birlikte İzmirli'nin eserlerinde tek bir çizgiyi takip etmediği açıktır. Sıfatlar ve kader meselesi gibi bazı itikadî konularda selef tavrını doğru bulurken aklî meselelerde istidlâllere başvurması, tercihlerinde değişik İslâm mezhepleri yanında İslâm filozoflarından da yararlanması, ayrıca çeşitli konularda çağdaş bilim ve düşüncenin verilerini kullanması, onun bu eklektik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Çok yönlü, verimli bir ilim hayatı geçiren İzmirli, kendi adıyla anılan bir düşünce sistemi ve ekol oluşturamamışsa da, temsil ettiği geleneğe bağlı yenilik çizgisiyle son dönem Osmanlı düşünürleri içerisinde önemli bir yer edinmiştir.³²⁶

C. İZMİRLİ HAKKINDA YAPILAN YORUMLAR

İsmail Hakkı İzmirli, günümüzdeki modern okul anlayışı ile medrese arasında birleştiren bir fikri kişiliğe sahiptir. Çağdaş batı düşünce ve felsefesini sınırlı düzeyde de olsa tanıma imkânına sahip olması, zaman zaman gelenekçi anlayışın dışına çıkmasına, yeni bir düşünce ve bakışla konuları ele alıp değerlendirmesine sebep olmuştur. İslâm ilimlerini metot ve kapsam itibarıyla yepyeni bir görünüme kavuşturamadıysa da, çalışma içerisinde işaret edilen bazı yönleri kısmen değiştirebilmiştir. Çağdaş düşünceyle ilgili bazı konuları ve yaklaşım tarzlarını eserlerine yansıtabilmiştir. “Yeni İlmi Kelâm” adındaki eseri bunun en açık örneğidir. Burada İslâm inançlarının bazı problemlerini batı felsefesi çerçevesinde ele almıştır. Metot ve kapsam itibarıyla bu bir yeniliktir. Aynı durum felsefe, tarih, ahlak, tasavvuf alanlarındaki kitaplarında da görülmektedir.³²⁷

İzmirli İsmail Hakkı, içinde bulunduğu dönemin fikrî ve siyasî çalkantıları içinde, Batı'da hızla ortaya çıkan bilimsel ve teknik geliştirmeleri takip edebilen ender aydınlarımızdan birisidir. Duraklama ve geri kalışımızın sorumlusu olarak ahlâkî ve manevî değerlerimizi, dinî hükümlerimizi değil; eğitim sistemimizi ve ilimlerin içinde bulunduğu tıkanıklığı görmüştür. Halk ile aydınlar arasında bir

³²⁶ Özervarlı, “İzmirli, İsmail Hakkı”, s. 535.

³²⁷ Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti”, s. 3.

uçurum bulunduğunu sezen İzmirli, eserlerinde öncelikle anlaşılır olmaya, sade bir üslup kullanmaya, özet ve sağlam bilgiler sunmaya özen göstermiştir.³²⁸

İsmail Hakkı İzmirli hakkında söylenenlerin, kişilik ve eserleriyle ilgili değerlendirmelerin birbirinden farklı olması, onun gelenekçilik-moderncilik arasında bir yol izlemesinden, eserlerine yeni anlayış ve metoda dayanan birtakım konular dâhil etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bazı çevrelerce yaşadığı devrin Gazâlî’si ve İmam Azam’ı, bazılarınca İbn Teymiye’nin temsilcisi ve taklitçisi, bazı çevrelerce de modernist, reformist gösterilmesi bunun açık ifadesidir.³²⁹

İzmirli’nin öğrencilerinden Ahmet Hamdi Akseki de hocasını şöyle değerlendirmektedir: *“İzmirli’nin ilim bakımından ne kadar yüksek bir yetkiye sahip olduğu eserlerinden ziyade derslerinde ve hususi sohbetlerinde anlaşılır. Eserleri, umumiyetle çok vecizdir, hatta muğlak sayılabilecek derecede kısadır. Bir meseleyi ele aldığı zaman onu ilmi metot dahilinde tetkik ederek esas delilleriyle değerlendirmiş, onun hakkında verilecek müspet veya menfi hükmün ancak deliline bakılarak verilebileceğini söylemiştir.”*³³⁰

Eşref Edip, İzmirli’nin ilmi vukufiyetini şu cümlelerle ifade etmektedir: *“Hiçbir mesele, hiçbir İslâm felsefesi yoktur ki, açılınsın da o, bunu görmemiş, düşünmemiş olsun. Sağı solu biraz dinledikten sonra söze başlar. O mesele hakkında ulemanın nokta-i nazarını uzun uzadıya anlatırdı. Öyle bir meseleyi biraz evvel tetkik etmiş sanırdınız. Hafızası insanı hayrete düşürürdü. Bahsettiği âlimlerin doğum ve ölüm tarihlerini de söylerdi. Bazen naklettiği fikirlerin ibarelerini bile aynen okurdu. Sorduğumuz mesele için müracaat edilecek kitapların adlarını, baplarını ve fasıllarını söylerdi. O adeta canlı bir ansiklopediydi.”*³³¹

İzmirli İsmail Hakkı kendi hakkında şu yorumda bulunmaktadır:

“Kendi meslek ve metodum hakkında bir iki söz söylememe müsaade ediniz: Allah’a hamd olsun din-i mübinimize naçizane bir hizmet yapmakla cidden iftihar etmekteyim. O mukaddes ve yüce dinimizin gerektirdiklerinden olmak üzere Kâinatın

³²⁸ Adnan Bülent Baloğlu, “İzmirli İsmail Hakkı’nın “Yeni İlm-i Kelam” Anlayışı”, **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995)**, Yay. Haz. M.Şeker ve A. B. Baloğlu, T.D.V.Y, Ankara 1996, ss. 105–106.

³²⁹ Hizmetli, a.g.e, s.3.

³³⁰ Çetinkaya, **İsmail Hakkı İzmirli: Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, s. 282.

³³¹ Çetinkaya, a.g.e., s. 282.

serveri –en kâmil selamlar O'na olsun- Efendimiz Hazretleri'nden başka hiçbir Müslümanı masum (günah ve hatalardan korunmuş) bilmem. Bütün âlimlerin sözlerini yalnız burhan ve delille kabul ederim. Düşünce ile o sözlere kıymet veririm, izan ile onu kalbime, derecesine göre derin köşelerine getiririm. Lehte ve aleyhte olanların sözlerini dinlerim, muhaliflerin sözünü sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi, doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf uygun ve doğru bulduklarından dolayı kabul etmem. Hiçbir alimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telakki etmem. İbn Teymiye'nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi, Gazalî'nin de şiddetli taraftarı değilim. Hanbelî de değilim, Eşarî de. Körü körüne mutasavvıflara da, kelâmcılara da tâbi olmam. Hak taraftarıyım. Her nerde bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el atarım. "Hak tâbi olunmaya en layık olandır" (Yunus 10/35) sözü düsturumdur. İslam büyüklerinden her kimin sözünde burhan ve delile dayalı bir hak görürsem yine burhan ve delille ona tâbi olurum. Bir söz ve görüş (kavl) hakkında delil olmadıkça onu kendime mal etmem. Kendime mal ettiğim söz ve görüşü doğrudan doğruya yazarım, yoksa sırf nakletmekle yetinirim. Nakillerde asla tahrifte bulunmam. Yanlış anlayabilirim, istinsah sırasında yanlış da nakledebilirim. Fakat bile bile kalemimden tahrif sadır olmaz. İstedığınız kadar hafife alınız "emin nâkil" (güvenilir nakledici) olmakla da iftihar ederim. Kur'an'ın nazmına uyararak yalnız gerekli olan kısmı naklederim. Anlamayı ihlâl edecek derecede kısa tutmak, ihlale yol açacak derecede uzatmak memnu olduğundan maksuda dahil olmayan sözü zikretmemeye çalışırım.

Mensubiyetim ancak İslam dininedir. Tarik(at)ım ancak en hayırlı tarik(at) olan tarikat-ı Muhammediyeyedir. Selefiye olsun, mütekellime (kelâmiye) olsun, mutasavvıfa (sûfiye) olsun, felasife (felsefe) olsun hangi grup (fırka) olursa olsun hak ve hakikat uğrunda çalışan bir grubu ulu orta reddetmeyi hiçbir vakit kabul etmem. Her zaman aldığım söz ve görüş ancak Son Peygamber'in söz ve görüşüdür. Yalnız o Nebiyyi Akdes'in ümmetiyim, yalnız o Nebiy-yi Muhterem'in son derece şiddetli savunucusuyum. Şu kadar ki her şeyden önce Peygamber'in sözünün sübutunu araştırırım. Sözün Zat-ı Akdes-i Peygamberî'ye ulaşması (isnadı) hakkında kalbim tatmin olur, Peygamber'in yüce maksadını da anlarsam akli bertaraf ederek hemen onu kabul eder "Akli Mustafa'nın yoluna kurban et" mısraını okurum. Peygamberlerin Hâkimi –en kâmil selamlar O'na olsun- Efendimiz Hazretleri'nden

yakinen mahfuz olan zaruriyat-ı dinin dışındaki konularda her Müslüman'ı serbest görürüm. İhtilaf edilen konuda her birinin birer mazeretleri olduğunu takdir eder, her bir grupta bir yönden bir hakikat görürüm. Âlimlerin sınıflarına birer yer ayırırım; hepsini de lüzumlu görürüm. Hadis-i şeriflerin tetkik ve tenkit edilmesini hadisçilere, ferî hükümlerin çıkarılmasını fıkıhçılara, aslî hükümlerin açıklanmasını tevhid âlimlerine, bu konudaki savunmayı kelâmcılara; kalbe ait vâridlere, bâtinî amellere, hallerin tezkiyesine ait hususları mutasavvıflara, duygusal gerçekleri fen bilginlerine, doğruluk ve iyiliğe ait tetkikleri filozoflara, hulasa her hali ehline bırakırım. Herhangi bir âlim kendi meydanında at oynattıkça ona itimat ederim, dışına çıkınca ona itimadım kalmaz. Hasma karşı Huccetulislâm Ebu Hamid Gazâlî ile Şeyhülislâm İbn Teymiye Harranî'yi, İslam filozofu Farabî, İbn Sinâ, İbn Rüşd ve Mübeşşir b. Fâtik'i, bunların takip ettikleri usûl ve tarikleri gerektiğinde müdafaa ederim. Esrafa çok muhabbet ve hürmetim vardır. Faziletten yanayım, ona tutkunum. Ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem. Tehditlere pabuç bırakmam. Bir zat evliyaullahtan olur da yine yanlışları bulunur. Bu yanlışları açıklamak onun mertebesine nakîse getirmez. İmam Ahmed b. Hanbel bir zatı medhettiği halde yine birçok yanlışını açıklardı. Asla mutasavvıfa aleyhtarı değilim, aksine onları takdir ederim, hatta 22 sene önce Şazeliye tarikatından hilafetnamem vardır. Bunun gibi mutasavvıfa aleyhtarı olan âlimlerin de aleyhtarı değilim, onları da takdir edenlerdenim, yalnız tatlîl ve tekfîr (sapık ve kâfirliğe hükmetme) konularında onlardan ayrılırım. Bu konuda çok çekinirim ve ihtiyatlı olurum. Münazara sebebiyle söylenmiş sözlerim, hiçbir zaman mutasavvıfanın veya diğer bir grubun aleyhinde bulunduğuma delâlet etmez. Bilesiniz ki, sözden dolayı olarak anlaşılan şey o sözün kendisi değildir. Sözden dolayı olarak anlaşılan şeylerde didişme ve çekişmeyi uzatanlar, Şeyh-i Ekber'in ne kadar tenkidine uğramıştır. Evet, emir ve nehyi ihmal eden zındıkların aleyhindeyim. Taassubu kabul edilmez, salâbeti ise methedilmiş bilirim. İyi biliniz ki fikirlerim de Gazâlî'nin eserlerinden mülhemdir.

Sapıklığa düşmekten ve başkalarını sapıklığa düşürmekten Allah'a sığınırım.”³³²

Bu ifadeleriyle İzmirli asla bir önyargı ve taassub içerisinde olmadığını, görüşlere objektif olarak yaklaştığını, incelemesi sonucu hak ve doğru görüş hangi âlime ait olursa olsun onu aldığını belirtmektedir.

³³² İsmail Kara, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi’nin Temel Metinleri**, Acar Matbaası, Bulgurlu–10 Ekim 2001, ss. 437–438.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmaya çalıştığı son dönemlerinde yetişen İzmirli İsmail Hakkı, ilk eğitimini ailesinden alıp ilim yolundaki sevdasına erken yaşlardan itibaren başlamış ve hayatını ilme adanmış âlimlerimizden birisidir. İzmirli, ilme verdiği değeri sadece sözle belirtmekle yetinmemiş, İslamî ilimler başta olmak üzere birçok alana dair çok sayıda eseri kaleme alarak gelecek nesillerin istifadesine sunmuştur. İzmirli İsmail Hakkı ileri derecede yabancı dil bilen bir Osmanlı mütefekkiridir. Yabancı dil bilgisine sahip olması, O'nun Batı'yı yakından tanınmasını ve Batı düşünce yapısı hakkında yorum yapabilecek kadar bilgi edinmesini sağlamıştır.

İzmirli, ilmi çalışmalarını yaparken toplumla iç içe bir hayat sürmüş, pek çok ilmi komisyonda görev almış ve bazı idari görevlerde bulunmuştur. İçerisinde yaşadığı toplumun sorunlarını gözlemleyip bu sorunların tespitine yönelik çözüm önerilerinde bulunmuştur.

İzmirli, İslami ilimlerin en seçkini olarak gördüğü Fıkıh Usulü ile yakından ilgilenmiş ve bu alanda birçok değerli çalışmaya imza atmıştır. Fıkıh Usulü'nün önemli bir dalı olan Hilâf İlmi'nin unutulmaya başladığını fark ederek bu ilmi yeniden diriltme gayreti içerisine girmiştir. Bu çerçevede Hilâf ilminin Daru'l Fünûn'da bir ders olarak okutulmasını sağlamıştır. Hilâf İlmine dair ilk Türkçe eser olan ve günümüzde de İslâm ilimleriyle uğraşanların başvuru kaynaklarından sayılan *İlm-i Hilâf*, O'nun tarafından kaleme alınmıştır. Türkiye'de Hilâf ilmi denince İzmirli İsmail Hakkı'nın ilk akla gelen isim olması, bu alandaki gayretlerinin önemli bir göstergesidir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden İlm-i Hilâf adlı eserin en önemli özelliği, Fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafları konu edinmesi ve hilâf alanında bu isimle yazılmış ilk Türkçe eser olmasıdır. Bu eser, İslam Hukuk Usulünün zenginliğini gözler önüne seren çok önemli bir çalışmadır. İzmirli, İslam fikhının zenginliğinin

her meseleyi çözebileceği düşüncesiyle kaleme aldığı bu eserinde mezhep taassubundan uzak durarak okuyucuya geniş bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır.

Alanına dair çok önemli bir ilmi çalışma olan bu eserde İzmirli, okuyan kişiyi sıkmayan bir üsluba sahiptir. Ancak eserin anlaşılmasını zorlaştıran bazı unsurlar da yok değildir. Bir konu hakkında farklı müelliflere ait ortak görüşleri vermek yerine her bir müellife ait bir görüşü detaylı olarak aktarmayı yeğlemiştir. Bu da belki kitabın hacminin artması veya aynı şeylerin tekrar edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Yazar, eserinde dipnot tekniği kullanmayı ihmal etmemiştir. Özellikle Hz. Peygamber'den örnek verilirken konuyla ilgili hadislerin kaynağının gösterilmesi ihmal edilmemiştir.

Eserde konular ele alınırken tek bir mezhebin görüşü esas alınmamış, birçok farklı fikir ve içtihatlar yer verilmiştir. Eserde hem fikri taassuptan hem de mezhep taassubundan uzak bir tutum sergilenmesi, okuyucunun özgürce fikir edinmesi ve çok yönlü bir bakış açısına sahip olması açısından oldukça önemlidir.

İzmirli İsmail Hakkı'nın usul konularına değinirken takip ettiği belli bir yöntemi vardır. Önce ele aldığı kavramın sözlük anlamını, ardından da ıstılahtaki tanımını sunmakta, mezheplerin o kavramın şer'i bir delil olup olmadığıyla ilgili görüşlerine yer vermektedir. Eserde bol örnek kullanılması, sunulan bilgi ve yorumların sırf teorik düzeyde kalmamasını ve usul konularının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Eserde sadece âlimlerin ya da farklı mezheplerin görüşleri aktarılmakla yetinilmemekte, bazı meselelerde nakledilen görüşler olumlu ya da olumsuz yönleriyle değerlendirilmektedir. İzmirli eserinde işlediği bazı konularda bir tartışma açmakta, yaptığı müzakereler sonucunda kendi görüşünü belirterek konuyu bağlamaktadır.

Eseri değerli kılan en önemli yönlerden biri de hiç şüphesiz İzmirli'nin farklı kişilerin görüşlerini aktarırken bu görüşlerin dayandığı delillere de yer vermesidir. Kendi görüşlerini dile getirirken de bu titizliğini sürdürmesi, günümüzde kendilerine

yöneltilen konularda fetva vermek durumunda olan görevlilere örnek teşkil edecek bir özellik olarak görülebilir.

Kısaca O sadece nakille yetinen bir düşünür değil, konuların anlaşılması için azami çaba harcayan, görüşleri değişik yönleriyle mukayese eden, değerlendiren tenkit eden, kendine has tercihleri ve özgün görüşleri olan dirayetli bir bilim adamıdır.

İzmirli'nin çalışma konusu yaptığımız İlm-i Hilâf adlı eseri, derli toplu, kişinin fıkıh nosyunu kazanmasına katkıda bulunacak, bakış açısını geliştirecek ve çağımızdaki ihtiyaca cevap verecek düzeyde bir eserdir.

Ülkemizde yetişen İslâm bilginleri arasında önemli bir yere sahip bulunan ve ömrünü İslâmî ilimlere adayan İzmirli İsmail Hakkı'nın ilim yolculuğundaki gayretinin yeni nesiller için örnek olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Baloğlu, Adnan Bülent, “İzmirli İsmail Hakkı’nın ‘Yeni İlm-i Kelam’ Anlayışı”, **İzmirli İsmail Hakkı** (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995), Yay. Haz. M. Şeker ve A. B. Baloğlu, TDVY, Ankara 1996.
- Başçı, Vahdettin, “İsmail Hakkı İzmirli’de Felsefe, İlim ve Mantık Anlayışı”, **Atatürk ÜİFD**, Sayı: 11, Erzurum 1993.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, “**Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**”, İstanbul 1967.
- Cesur, Kerime, “Modernleşme Sürecinde “Fıkhn ve Fıkhn Usûlü’nün İhyâsı” Söylemine Karşı Bir Duruş: İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946)”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, 2005.
- Çetinkaya, Bayram Ali, **İsmail Hakkı İzmirli: Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan yayınları, İstanbul 2000.
- Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, İstanbul tsz.
- Duman, Ali, **Tartışmalar Bilimi(İzmirli İsmail Hakkı’nın İlm-i Hilâf kitabının sadeleştirmesi)**, Malatya 2000.
- Erturhan, Sabri, “Ebû’l-Velîd el-Bâcî ve “İhkâmu’l-Fusûl”ü”, **CÜİFD**, X/I, Sivas 2002.
- Hizmetli, Sabri, **İsmail Hakkı İzmirli (Türk Büyükleri Dizisi)**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakkı’nın İlmî Şahsiyeti”, **İzmirli İsmail Hakkı** (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995), Ankara 1996.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemaluddin Muhammed, **Lisânu’l-Arab**, Beyrut 1990.
- İzmirli, Celaleddin, **İslam Âleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar**, İstanbul 1951.
- İzmirli, İsmail Hakkı, **İlm-i Hilâf**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330 (1911), I.
- Kahraman, Abdullah, “Hilâf İlmî ve İslâm Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri”, **CÜİFD**, Sayı: 3, Sivas 1999.
- Kara, İsmail, **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi’nin Temel Metinleri**, Acar Matbaası, Ankara 2001.

- Karadeniz, Osman, “İzmirli’nin Din-Hikmet Anlayışı ve “Din-i İslâm ve Din-i Tabii” Adlı Eseri”, **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995)**, Yay. Haz. M. Şeker ve A. B. Baloğlu, TDVY, Ankara 1996.
- Macit, Yahya, “Son Dönem İslam Hukukçularından İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946)”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, Konya 2005.
- Özen, Şükrü, “Hilâf”, **DİA**, İstanbul 1998, XVII.
- Özervarlı, M. Said, “İzmirli, İsmail Hakkı”, **DİA**, İstanbul 1998, XXIII.
- Şener, Mehmet, “İzmirli’nin “İlm-i Hilâf” Adlı Eseri”, **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu: 24–25 Kasım 1995)**, Yay. Haz. M. Şeker ve A. B. Baloğlu, TDVY, Ankara 1996.
- Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972.
- Ez-Zebidî, Seyyid Muhammed Murtaza, **Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs**, Kuveyt 1385/1969.